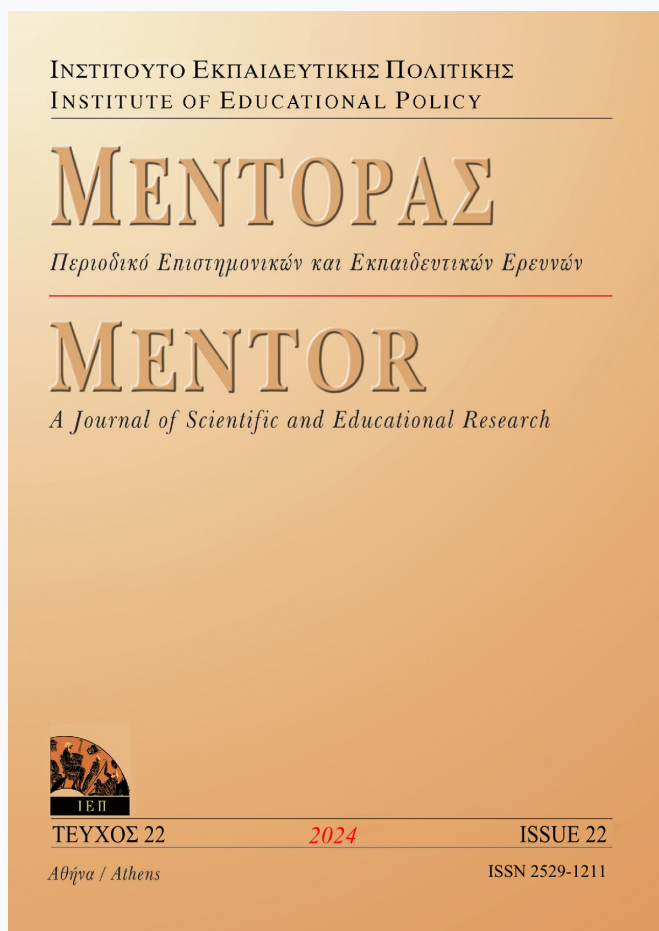

Μέντορας

Τόμ. 22, Αρ. 1 (2024)

MENTOPAS

**Αντιδράσεις σχετικά με το μάθημα των
θρησκευτικών στα πλαίσια της εκπαιδευτικής
μεταρρύθμισης του 1964 μέσα από τις στήλες των
αναγνωστών του πολιτικού τύπου**

Μιχάλης Φύλλας

Αντιδράσεις σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 μέσα από τις στήλες των αναγνωστών του πολιτικού τύπου

Μιχαήλ-Γαβριήλ Φύλλας
ΠΕ 01 Θεολόγος
1^ο Γυμνάσιο Κερατσινίου
mfyllas@gmail.com

Περίληψη

Στο άρθρο μας περιγράφουμε τις αντιδράσεις που προκάλεσε η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1964 ειδικά για το μάθημα των Θρησκευτικών μέσα από τις στήλες των αναγνωστών/στριών των πολιτικών εφημερίδων Η Εστία, Η Καθημερινή και Το Βήμα, κατά την περίοδο από τη καλοκαίρι του 1964, όταν έφτασε για συζήτηση στη Βουλή το σχετικό νομοσχέδιο, έως και την πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου έναν χρόνο μετά, τον Ιούλιο του 1965. Εξετάζουμε, ειδικότερα τα επιχειρήματα που διατυπώνουν οι αναγνώστες/στριες των εφημερίδων μέσα στο κοινωνικό και εκπαιδευτικό κλίμα της περιόδου. Οι προσεγγίσεις δείχνουν ότι στη δημόσια κριτική για το μάθημα των Θρησκευτικών είναι άτονα τα θεολογικά ή παιδαγωγικά κριτήρια. Διατυπώνονται ατεκμηρίωτες γενικεύσεις ενώ κυριαρχούν εθνικές και κοινωνικές ανασφάλειες.

Λέξεις-κλειδιά: Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, μάθημα των Θρησκευτικών, ηθικοποίηση, ελληνορθοδοξία, συντηρητισμός

Abstract

The following article describes the reactions provoked by the Educational reform of 1964, especially as far as the subject of religious education is concerned in the readers columns of Estia, Kathimerini, Vima newspapers, from the summer of 1964, when the relevant bill was proposed in the Parliament until the fall of the Papandreou Government, a year later, in July 1965. The arguments presented by the readers of the newspapers are studied in the social and educational climate of this period. The readers' views show that the theological or pedagogical criteria in the public criticism of the subject of religious education are weak, while at the same time, unfounded generalizations are expressed and national and social insecurities dominate.

Keywords: Educational reform, subject of religious education, edification, greekorthodoxy, conservatism

Εισαγωγή

Στο παρόν άρθρο επιδιώκεται να περιγραφούν οι αντιδράσεις που προκάλεσε η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1964 ειδικά για το μάθημα των Θρησκευτικών μέσα από τις στήλες των αναγνωστών/στριών των πολιτικών εφημερίδων κατά την περίοδο από τη καλοκαίρι του 1964, όταν έφτασε για συζήτηση στη Βουλή το σχετικό νομοσχέδιο, έως και την πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου έναν χρόνο μετά, τον Ιούλιο του 1965.

Η έρευνα στις πολιτικές εφημερίδες της εποχής είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό επιστολών που ασχολούνται με όψεις της Μεταρρύθμισης, θεσμικές ή στοχοθεσίας και ιδεολογίας των προγραμμάτων για το μάθημα των Θρησκευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Η μέχρι τώρα έρευνα έχει ασχοληθεί με την αρθρογραφία των διανοουμένων σχετικά με τα μέτρα που θεσμοθετήθηκαν με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, ξεκινώντας έναν ενδιαφέροντα διάλογο στον οποίο ενεπλάκησαν προσωπικότητες από τον εκπαιδευτικό και πολιτικό χώρο. Δεν έχει όμως ασχοληθεί με την αποτύπωση της γνώμης των αναγνωστών/στριών σχετικά με το σύνολο ή επιμέρους πτυχές της μεταρρύθμισης και την ιδεολογική ανάγνωσή τους (Μπουζάκης, 1999, σ. 94-101· Μαλαχία, Τσιμπούκα, 2004, σ. 53-65· Μπουζάκης κ.ά., 2000, σ. 271-312). Με το άρθρο αυτό επιχειρείται η προσπέλαση μιας τέτοιας περίπτωσης, αυτής της στάσης των αναγνωστών/στριών των εφημερίδων της εποχής σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών. Διατρέχθηκε το σύνολο των εφημερίδων της εποχής (Το Βήμα, Εστία, Η Καθημερινή, Η Αυγή, Ελευθερία, Έθνος, Μεσημβρινή, Τα Νέα, Μακεδονία) στο διάστημα από την άνοδο της δεύτερης κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου μέχρι και την πτώση της (Φεβρουάριος 1964-Ιούλιος 1965), αλλά τελικά εντοπίσαμε σχετικό υλικό μόνο στις τρεις πρώτες και τις αναπαράξαμε διατηρώντας την ορθογραφία τους. Στο Βήμα, εφημερίδα φιλική προς το δημοκρατικό Κέντρο (Σωμερίτης, 2008, σ. 36), στην Εστία, δεξιά εφημερίδα (Παπαδημητρίου, 2008α, σ. 263-264) και τη συντηρητική, επίσης, και υπέρμαχη των ελληνικών παραδόσεων και ιδεωδών του ελληνικού έθνους Καθημερινή (Παπαδημητρίου, 2008β, σ. 476-477). Γενικά την περίοδο που

μελετήθηκε, «οι συντηρητικοί και μετριοπαθείς κύκλοι της κοινής γνώμης διαθέτουν πολύ μεγαλύτερο αριθμό δημοσιογραφικών οργάνων από τους κύκλους της Αριστεράς» (Meynaud, 1974, σ. 191), που αντιμετωπίζει μεγαλύτερες οικονομικές δυσκολίες για τη συντήρηση των εντύπων της.

Οι δημοσιευόμενες επιστολές στον τύπο της εποχής συνιστούν μορφή επικοινωνίας, έκφρασης δημόσιας γνώμης, αλλά και τρόπο αυτογνωσίας της κοινωνίας (Wahl-Jorgensen, 2007, σ. 3-4). Συμμετέχουν δηλαδή έμμεσα, αλλά καθοριστικά στην εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων όσον αφορά στη στάση του κοινού την εποχή που υλοποιείτο η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, ειδικά στο μάθημα των Θρησκευτικών. Ο περιορισμός της έρευνας στην επίσημα διατυπωμένη εκπαιδευτική πολιτική μέσα από τη νομοθεσία, τις προγραμματικές δηλώσεις ή τις συζητήσεις στο κοινοβούλιο θα περιόριζε τη σύλληψη του κοινωνικού κλίματος που είχε διαμορφωθεί τότε, αλλά και που διαμορφώνεται όταν επιχειρείται μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Η εξέταση όμως «του διάχυτου λόγου» όπως αρθρώθηκε μέσα από τον τύπο της εποχής, από ιδιώτες και τις επιστολές τους, πάνω στο μάθημα των Θρησκευτικών μπορεί να μας οδηγήσει σε ένα πιο γόνιμο πεδίο.

Για την κατανόησή τους εντάχθηκαν στο πολιτικοκοινωνικό, εκπαιδευτικό και ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής τους. Η ερευνητική μέθοδος που επιλέχθηκε είναι η ανάλυση περιεχομένου. Ποιες παραμέτρους θέλουν να εξάρουν οι επιστολογράφοι αναφορικά με το μάθημα των Θρησκευτικών στα πλαίσια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης; Ποιο είναι το επιθυμητό, γι' αυτούς, περιεχόμενο; Ποιες θρησκευτικοπαιδαγωγικές και γενικά παιδαγωγικές αντιλήψεις εκφράζουν; Τα επιχειρήματά τους ποιο ιδεολογικοκοινωνικό πλαίσιο αντανακλούν;

Το πολιτικό εκπαιδευτικό πλαίσιο

Η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου μετά τις εκλογές τις 16^{ης} Φεβρουαρίου 1964, με Πρωθυπουργό και Υπουργό Παιδείας τον Γεώργιο Παπανδρέου, Υφυπουργό τον Λουκή Ακρίτα και Γενικό Γραμματέα τον Ευάγγελο Παπανούτσο, προχώρησε στην υλοποίηση των προεκλογικών της εξαγγελιών που έμεινε στην ιστορία ως «νόμος της Μεταρρύθμισης Παπανδρέου-Παπανούτσου».

Η βραχυλογική αναφορά στο τριάντα άρθρων Νομοθετικό Διάταγμα της μεταρρύθμισης 4379/1964 Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδύσεως (Στοιχειώδους και Μέσης) (ΦΕΚ 182/24.10.1964) για τα εκπαιδευτικά,

Αντιδράσεις σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 μέσα από τις στήλες των αναγνωστών του πολιτικού τύπου

προέβλεπε μεταξύ άλλων: την επέκταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε εννιά χρόνια, την καθιέρωση της δωρεάν παιδείας σε συνδυασμό με την εκπαιδευτική αντιμετώπιση του γλωσσικού ζητήματος υπέρ της δημοτικής και τη σύσταση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου ως οργάνου εκπόνησης της εκπαιδευτικής πολιτικής (Παπαμανώλης, 1989, σ. 142-156). Η εκλογική επιτυχία της Ένωσης Κέντρου έδωσε την ώθηση στη νέα κυβέρνηση να επιδείξει αποφασιστικότητα στην εφαρμογή της εκπαιδευτικής της πολιτικής. Οι προοπτικές ένταξης της Ελλάδος στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες λειτούργησε προωθητικά για την υλοποίηση της νέας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, όπως και η ανάγκη ανακοπής του γιγαντωμένου μεταναστευτικού ρεύματος (Χαραλάμπους, 1990, σ. 210-212). Για τη συντηρητική πολιτική παράταξη σχεδιαζόμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση υπονόμει την εθνοφροσύνη και αντιμετωπιζόταν με πολιτικοϊδεολογικά επιχειρήματα. Τα δύο σημεία της μεταρρύθμισης που προκαλούν την πιο οξεία αντιπαράθεση είναι η εισαγωγή της διδασκαλίας των αρχαίων κειμένων από μεταφράσεις και το θέμα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, ενώ για τα άλλα η διαφωνία είναι υποτονική και πιο πολύ ασκείται από αντιπολιτευτική σκοπιμότητα (Χαραλάμπους, 1990).

Η μεταρρύθμιση του 1964 είναι από τις πιο σημαντικές και δυναμικότερες στην ιστορία του νεοελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, επειδή κάλυπτε και τις τρεις βαθμίδες της εκπαίδευσης (Καραφύλλης, 2023, σ. 271, 281). Οι αντιδράσεις ήταν αναπόφευκτες απέναντι σε ένα εγχείρημα που αποσκοπούσε στη συνολική αλλαγή της ελληνικής εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Κι αυτές προέρχονταν «από κύκλους που είχαν χρίσει εαυτούς θεματοφύλακες της εκπαίδευσης -και όχι μόνο- και ήταν προσκολλημένοι στο παρελθόν» (Καραφύλλης, 2023, σ. 289). Τα μέτρα που λαμβάνονται προκάλεσαν έναν έντονο διάλογο στον τύπο, μεταξύ των φιλελεύθερων διανοουμένων και υποστηρικτών/τριών αυτών των μέτρων, της συντηρητικής δεξιάς αντιπολίτευσης και της αριστερής αντιπολίτευσης (Μπουζάκης, 2003, σ. 324). Σε αυτόν τον διάλογο συμμετείχαν και οι αναγνώστες/στριες των εφημερίδων. Επρόκειτο για έναν δημόσιο διάλογο που αφορούσε το τι έκανε και τι έλεγε μια «ελίτ», μια ομάδα ειδημόνων (Wahl-Jorgensen, 2007, σ. 19-20), εκπονητών/τριών των προγραμμάτων, πρώην και νυν στελεχών του Υπουργείου Παιδείας και μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας.

Τα εκπαιδευτικά ζητήματα έρχονται όλο και πιο δυναμικά στο προσκήνιο, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 50 (κτηριακό, διδακτικό προσωπικό, απαρχαιωμένα

προγράμματα, χαμηλές αποδοχές, διογκούμενη κοινωνική ζήτηση), ενώ στην κοινή αντίληψη έλαβαν κεντρική θέση (αν θυμηθούμε π.χ το σύνθημα των διαδηλωτών/τριών 15% για την Παιδεία ως διεκδικούμενο ποσοστό του κρατικού προϋπολογισμού). Η κοινωνία ήταν έτοιμη να αποδεχθεί ριζικές παρεμβάσεις στα εκπαιδευτικά ζητήματα. Στο πλαίσιο της γενικευμένης ανόδου των λαϊκών τάξεων στο επίπεδο της μεσαίας τάξης η επόμενη γενιά ήθελε αλλαγές (και) σε επίπεδο εκπαίδευσης και κουλτούρας. Ωστόσο δεν έλλειψαν αντιδράσεις, με χαρακτήρα ιδεολογικό, προϊόν επιβίωσης παλαιότερων αντιθέσεων, αλλά και λόγω της ανταπόκρισης των κυβερνητικών εκπαιδευτικών μέτρων στην κοινωνία (Δημαράς, 2003, σ. 178· Λιάκος, 2022, σ. 391- 392). Όμως σύμφωνα με μια άλλη προσέγγιση, οι κινητοποιήσεις για μεγαλύτερη ισότητα ευκαιριών αφορούσαν περισσότερο τις δυνατότητες πρόσβασης στις ανώτερες βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος, στο πανεπιστήμιο, και λιγότερο στην ποιότητα της εκπαίδευσης (Close, 2006, σ. 172). Η έμφαση στην ιδεολογικοπολιτική και φρονηματιστική κατεύθυνση της εκπαίδευσης ήταν άσχετη με τα ουσιαστικά θέματα της εκπαίδευσης, καλλιεργώντας τελικά μια αποευσθητοποίηση της κοινωνίας γι' αυτά (Φωτεινός, 2011, σ. 527).

Με κυρίαρχη πολιτική δύναμη εξουσίας στη μετεμφυλιακή περίοδο τη Δεξιά, τη συντηρητική παράταξη, ο ιδεολογικός λόγος που συγκροτείτο ήταν αυτός της αντικομμουνιστικής εθνικοφροσύνης. Η αξιακή δομή του συντηρητικού λόγου συγκροτείτο από το τρίπτυχο «Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια». Ο εθνικόφρων κόσμος αυτοαναγορεύθηκε σε εγγυητή και προστάτη του έθνους, ενώ αξιολογούσε τα άλλα εθνικόφρονα κεντρώα κόμματα, αν και κατά πόσο εκπλήρωναν τα χαρακτηριστικά της εθνικοφροσύνης. Και στην περίπτωση ακόμα της ανόδου στην εξουσία της Ένωσης Κέντρου, το δεξιό σύστημα εξουσίας ανέλαβε ρόλο κριτή και επιτηρητή των πλαισίων άσκησης της κυβερνητικής πολιτικής (Βούλγαρης, 2013, σ. 47-54). Η πολιτική, το κράτος, η νομοθεσία, κι εδώ η εκπαιδευτική νομοθεσία, έπρεπε να υποστασιοποιούν την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης.

Η ελληνική κοινωνία της περιόδου ήταν εθνικά και θρησκευτικά ομοιογενής, αλλά πολιτικοϊδεολογικά διχασμένη, ανάμεσα στους/στις δυτικόφιλους/ες νικητές/τριες του Εμφυλίου, συντηρητικούς/ές και φιλελεύθερους/ες ή τη Δεξιά και το Κέντρο και τους/τις ηττημένους/ες «εχθρούς του Έθνους» κομμουνιστές/στριες. Το κλίμα αυτό δεν επηρέαζε μόνο τις πολιτικές εξελίξεις, αλλά και τον εκπαιδευτικό εκσυγχρονισμό, με τους πολιτικούς και ιδεολογικούς μηχανισμούς να καλλιεργούν μια νοοτροπία υπερσυντηρητικής αντίδρασης (Λαμπίρη-Δημάκη, 2003· Βούλγαρης,

2013). Ιδεολογικά και συμβολικά η μεταρρύθμιση, αν και φιλελεύθερου και λειτουργικού χαρακτήρα, αντιμετωπιζόταν από τη συντηρητική αντίληψη τη εποχής ως περιφρόνηση μιας συγκεκριμένης μορφής εθνοκοφροσύνης, που είχε κυριαρχήσει ως πολιτικός κανόνας, αντίποδας του κομμουνισμού (Ριζάς, 2008, σ. 302). Ωστόσο η μεταρρύθμιση δεν στερείτο ιδεολογικών αγκυλώσεων όπως αυτές αποτυπώνονταν για παράδειγμα στην εκπεφρασμένη πρόθεση επίβλεψης και καθοδήγησης των μαθητών/τριών, την αποφυγή ρίσκου διευθέτησης του γλωσσικού με την υιοθέτηση της παράλληλης χρήσης δημοτικής και καθαρεύουσας, με τον κλειστό αριθμό εισακτέων, την απουσία προτάσεων για την προσχολική αγωγή (Λαζανάς, 2011, σ. 161-162).

Καθοριστικής σημασίας για την επίτευξη του συγκεκριμένου στόχου θεωρείτο η διατήρηση μιας εκπαίδευσης έντονα χριστιανικής, ικανής να διατηρήσει την ιδεολογία του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Άλλωστε αυτή η τάση εκφραζόταν σε κάθε πεδίο άσκησης εξουσίας: στο ραδιόφωνο, στον στρατό, στη δικαιοσύνη, στις τελετές των εθνικών επετείων, στην καθημερινή λειτουργία της κοινωνίας (Λιάκος, 2022, σ. 380-381).

Το μάθημα των Θρησκευτικών, βασικό μάθημα των Αναλυτικών Προγραμμάτων της εκπαίδευσης υπηρετούσε την καλλιέργεια της εθνικής, θρησκευτικής και κοινωνικής συνείδησης των πολιτών του ελληνικού κράτους από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα μέχρι την τελευταία δεκαετία του 20^{ου} αι. (Σαπουνάς, 2021, σ. 529-530). Τη συνείδηση αυτής της αποστολής ερχόταν να αναπαράγει μερίδα των αναγνωστών/στριών-επιστολογράφων των εφημερίδων την περίοδο που μελετάμε. Η κοινή γνώμη εμπλεκόταν στις δημόσιες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις μέσα από τις στήλες των αναγνωστών/στριών για το σχολικό πρόγραμμα, επειδή διακυβούνταν οι σύγχρονοι προσανατολισμοί μιας κοινωνίας, ενός έθνους (Αθανασιάδης, 2015, σ. 27). Η παρακολούθηση αυτών των παρεμβάσεων, τότε και σήμερα, πολλών φορέων και προσώπων συχνά αντιφατικών ως προς τον βαθμό κατάρτισης, την οπτική γωνία της πρόσληψης και τον βαθμό ενδιαφέροντος ή συμφέροντος, μας βοηθά να κατανοήσουμε πόσο αναγκαία ήταν και είναι η άρθρωση ενός επιστημονικού θρησκευτοπαιδαγωγικού λόγου απέναντι σε θέσεις υπεραπλουστευτικές, αφελείς, πολωτικές που εκφράζονται από πολιτικούς, δημοσιογράφους ή απλούς ιδιώτες.

Ο ρόλος της θρησκείας στη μόρφωση/εκπαίδευση της μαθητιώσας νεολαίας μέσα στο νομοσχέδιο 4379/64

Στις 12 Ιουλίου 1964 δημοσιεύθηκε στον ημερήσιο τύπο το νομοσχέδιο όπου τα διδασκόμενα στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο διαιρούνται σε βασικά (Άρθρο 8 παράγραφος 2 και άρθρο 10 παράγραφος 2) μαθήματα και σε μη βασικά (ΦΕΚ 182/24.10.1964, σ. 897· Μπουζάκης, 2006, σ. 236-237). Επίσης στις δύο τελευταίες Λυκειακές τάξεις εισάγεται η διάκριση μεταξύ μαθημάτων και ωρών κοινών για όλους/ες τους/τις μαθητές/τριες της ίδιας τάξης και μαθημάτων και ωρών διδασκαλίας κατ' επιλογή των μαθητών/τριών (άρθρο 10 παράγραφος 4 και 5) (ΦΕΚ 182/24.10.1964, σ. 897-898· Μπουζάκης, 2006, σ. 237).

Οι στόχοι και οι σκοποί οι οποίοι θα πρέπει να επιδιώκονται να υλοποιηθούν μέσα και από τις τρεις βαθμίδες της γενικής εκπαίδευσης, δημοτικό, γυμνάσιο, λύκειο, περιγράφονται στην εισηγητική έκθεση του νομοθετικού διατάγματος: «...Η μύηση των μαθητών εις τα δόγματα της Ορθοδόξου Χριστιανικής Πίστεως, την ιστορίαν και την παράδοσιν του ελληνικού Έθνους [...] θα αρχίζη από το δημοτικόν σχολείον» (άρθρον 7) (Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως (Στοιχειώδους και Μέσης), Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1964, σ.10).

Το Γυμνάσιο θα έχη προορισμόν να προσφέρη επιμελημένην θρησκευτικήν και ηθικήν αγωγήν κατά το στάδιον της πρώτης ήβης [...] η Εθνική μας Παιδεία οφείλει να έχη κατά βάσιν ουμανιστικόν χαρακτήρα...Ο «ανθρωπισμός», όμως, του οποίου η ιδέα θαεμπνέη την Εθνικήν μας Εκπαίδευσιν εις όλας τας βαθμίδας της, πρέπει να είναι εκείνος, ο οποίος δεν προσηλώνεται εις την παθητικήν λατρείαν νεκρών τύπων του παρελθόντος, ούτε αντιτίθεται προς τας Θετικές Επιστήμας και την Τεχνικήν (κατάκτησιν και υπερηφάνειαν του αιώνος μας), αλλά πιστός εις το βαθύτερον νόημα της ελληνικής παιδείας και της Χριστιανικής Πίστεως εγκολπώνεται τα μεγάλα πνευματικά ρεύματα της εποχής μας και στόχον του έχη την βελτίωσιν και τον ευγετισμόν της ατομικής και της συλλογικής ζωής του Ανθρώπου... (Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως (Στοιχειώδους και Μέσης), Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1964, σ. 10, 11· Μπουζάκης, 2006, σ. 151-152).

Το ν.δ.4379/1964 αναφέρει σχετικά με το περιεχόμενο του μαθήματος των

Θρησκευτικών στις δύο βαθμίδες εκπαίδευσης, «...Οι μαθηταί των δύο τελευταίων τάξεων του Δημοτικού Σχολείου αναγινώσκουν περικοπές εκ των Ευαγγελίων και κείμενα της Καθαρευούσης απλώς διά να εξοικειώνονται προς αυτά» (άρθρον 5, παρ.2) (ΦΕΚ 182/24.10.1964, σ. 896· Μπουζάκης 2006, σ. 234). «Το Δημοτικόν Σχολείον προορίζεται: α) Να θέση τας βάσεις της θρησκευτικής, ηθικής και εθνικής αγωγής των μαθητών...» (άρθρον 7, παρ.1) (ΦΕΚ 182/24.10.1964, σ. 897· Μπουζάκης, 2006, σ. 235). «Το παιδευτικόν έργον του Γυμνασίου πρέπει να είναι: α) Η θρησκευτική αγωγή των μαθητών κατά τα δόγματα της Ορθοδόξου Χριστιανικής Θρησκείας και η εθνική και ηθική διαπαιδαγώγησις αυτών κατά τας αρχάς του δημοκρατικού πολιτεύματος της χώρας...» (άρθρον 8, παρ.1) (ΦΕΚ 182/24.10.1964, σ. 897· Μπουζάκης, 2006, σ. 235). «Εις το Λύκειον οι μαθηταί πρέπει: α) Να εμβαθύνουν εις το πνεύμα του χριστιανισμού και να κατανοήσουν τον ρόλο της Ορθοδοξίας εις την ιστορίαν του Ελληνικού Έθνους. β) Να εξευγενίσουν την προσωπικότητά των διά της μελέτης των έργων των αρχαίων συγγραφέων και της εκκλησιαστικής φιλολογίας (κατά κύριον λόγον εις το πρωτότυπον) και να εκτιμήσουν την αξίαν της αρχαίας Ελληνικής και Χριστιανικής γραμματείας και Τέχνης...» (άρθρον 10, παρ.1) (ΦΕΚ 182/24.10.1964, σ. 897· Μπουζάκης 2006, σ. 236-237). Συντάκτης και των δύο κειμένων, του νομοσχεδίου και της εισηγητικής έκθεσης, ήταν ο Ευάγγελος Παπανούτσος (Περσελής, 1994, σ. 181).

Η εκτενής αναφορά στον ρόλο και τη σημασία της Ορθόδοξης Χριστιανικής θρησκείας στα παραπάνω κείμενα αντικατοπτρίζουν τις πεποιθήσεις του Παπανούτσου για την «ηθική, γνωστική και πολιτιστική αφύπνιση» που μπορούσαν να επιτελέσουν η γνώση και η εφαρμογή των αρχών της Ορθόδοξης Χριστιανικής παράδοσης και θρησκείας. Καθοριστική ήταν η επιρροή της θεολογικής πανεπιστημιακής παιδείας που είχε λάβει όταν είχε σπουδάσει στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών μεταξύ 1916-1919 (Περσελής, 1994, σ. 183). Ο όρος «ελληνορθόδοξη παράδοση» απουσίαζε τόσο από τον Νόμο όσο και από της εισηγητική έκθεση και οι όροι οι οποίοι είχαν επιλεγεί ήταν «Ελληνική παιδεία» και «Χριστιανική πίστης» με μικρότερο ιδεολογικό φορτίο και επιδεκτικοί ευρύτερης ανάγνωσης (Κατσάπης, 2013, σ. 110-111· Περσελής, 1994, σ. 183), ενώ ήταν αυτονόητη ακόμα για εκείνη την περίοδο η σύνδεση της θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης των μαθητών/τριών με την ηθική (Κογκούλης, 1993, σ. 37). Όπως γράφει η Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, φιλόλογος και μέλος του νεοσύστατου τότε Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, «η φιλοσοφία

της Μεταρρύθμισης, δηλαδή, βασιζόταν στον ελληνοχριστιανικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης, ο οποίος, όμως, ήταν ανοικτός [...] στα μεγάλα ρεύματα της εποχής» (2007, σ. 29).

Αν και δεν σημειώθηκε αυξομειώση στις ώρες διδασκαλίας του μαθήματος (Κογκούλης, 2017, σ. 211) οι δύο πιο σημαντικές αλλαγές που αφορούσαν το μάθημα των Θρησκευτικών ήταν η εισαγωγή της διδασκαλίας πατερικών κειμένων στο Λύκειο και η συγγραφή νέων σχολικών εγχειριδίων για το μάθημα στις δύο πρώτες γυμνασιακές τάξεις. Τα κείμενα τα οποία εισήχθησαν ήταν η πραγματεία του Μεγάλου Βασιλείου «Προς τους νέους, όπως αν εξ ελληνικών ωφελούντο λόγων» στην Α΄ Λυκείου, το οποίο άρχισε να διδάσκεται από το σχολικό έτος 1965-66, ενώ στην Β΄ Λυκείου ο Λόγος του Ιωάννη Χρυσοστόμου εις «Ευτρόπιον», το οποίο είχε αρχίσει να διδάσκεται το σχολικό έτος 1966-67 (Κογκούλης, 2017, σ. 187). Τυπικά ορίστηκε η διδασκαλία των κειμένων με βασιλικά διατάγματα που εκδόθηκαν μετά την παραίτηση της κυβέρνησης του Γεώργιου Παπανδρέου τον Ιούλιο του 1965 από την κυβέρνηση του Στέφανου Στεφανόπουλου. Η πρώτη δεν συνιστούσε πρωτοτυπία του Παπανούτσου αλλά μια επανανοίχτη μιας παλιότερης πρακτικής στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Ως προς τα διδακτικά βιβλία μόνο δύο εκπονήθηκαν, δημοσιεύθηκαν και διδάχθηκαν στις Α΄ και Β΄ τάξεις του Γυμνασίου. Συγγραφείς τους ήταν οι Χ. Γκότσης και Κ. Γρηγοριάδης και τιτλοφορούνταν αντίστοιχα για την Α΄ τάξη: «Η υπόσχεση και η εκπλήρωση της Βασιλείας του Θεού (Παλαιά και Καινή Διαθήκη)» και της Β΄ τάξης «Η καινούρια Διδαχή και η Κιβωτός (Η διδασκαλία του Ιησού Χριστού - Εκκλησιαστική ιστορία)» (Κογκούλης, 2017, σ. 228). Η σε βάρος τους ασκούμενη κριτική αφορούσε γλωσσικές, φραστικές, επιστημονικές, θεολογικές και παιδαγωγικές ελλείψεις (Το Βήμα, 28.9.65, σ. 10· Κογκούλης, 2017, σ. 228-229). Η Ιερά Σύνοδος σχετικά με το πρώτο εγχειρίδιο αποφάνθηκε ότι είναι σύμφωνο με «τα δόγματα και τας παραδόσεις της Ορθοδόξου Εκκλησίας» (Το Βήμα, 26.9.65, σ. 16· Το Βήμα, 28.9.65, σ. 10). Η εφημερίδα Τα Νέα σημείωνε, αναφερόμενη σε όσους ασκούσαν κριτική στις αλλαγές στο μάθημα των Θρησκευτικών, με χαρακτηριστικό τίτλο: «Οι σκοταδισταί δέχονται κόλαφο από την Σύνοδο». Συγκεκριμένα οι Αρχιερείς τόνισαν ότι (ενν. οι μαθητές/τριες) «για πρώτη φορά συνδέονται διά του μαθήματος των Θρησκευτικών με την Εκκλησία και την Λειτουργική Αυτής ζωή». Οι μητροπολίτες Ιωαννίνων Σεραφείμ και Τριφυλλίας Στέφανος υπέδειξαν τροποποιήσεις και προσθέσεις (Τα Νέα, 24.9.65, σ. 1).

Τα νέα εγχειρίδια ανέπτυσαν τη θεολογία τους βάσει της κηρυγματικής θεολογικής προσέγγισης, η οποία διακρινόταν από μια απολυτότητα. «Η αγάπη του Θεού μας χάρισε πολλά προνόμια», διαβάζουμε στις πρώτες σελίδες του εγχειριδίου της Β΄ γυμνασίου (Γρηγοριάδης & Γκότσης, 1965, σ. 11). Επίσης διακρινόταν από μια διάθεση εκλογίκευσης των θεολογικών μηνυμάτων και των Θρησκευτικών διηγήσεων. Διαβάζουμε, για παράδειγμα, ότι «Ο Θεός δεχόταν τις θυσίες, γιατί ο άνθρωπος με αυτές Τον πλησίαζε περισσότερο και τονίζόταν έτσι η εξάρτησή του από Αυτόν» (Γκότσης & Γρηγοριάδης, 1965, σ. 81). Κάτι τέτοιο όμως ενίσχυε τον δασκαλοκεντρισμό και παθητικοποιούσε τον/τη μαθητή/τρια. Οι συντάκτες των σχολικών εγχειριδίων δεν απέφευγαν την ηθικολογία: διαβάζουμε, για παράδειγμα, «Τα χρήματα είναι η μεγαλύτερη παγίδα του Διαβόλου, γιατί αντικαθιστούν τον Θεό» (Γρηγοριάδης & Γκότσης, 1965, σ. 35). Σε κάθε περίπτωση υπήρχε διάσταση ανάμεσα στην εκπαιδευτική θεωρία και τη διδακτική πράξη, επειδή το συγκεκριμένο μοντέλο, αν και κυρίαρχο στους Ρωμαιοκαθολικούς κατηχητικούς και παιδαγωγικούς κύκλους της Ευρώπης και της Αμερικής κρινόταν για την αναποτελεσματικότητά του (Περσελής, 1994). Ανατρεπτική ήταν για τα δεδομένα της σχολικής θρησκευτικής εκπαίδευσης η εγκατάλειψη της κατά κλάδους διάσπασης της ύλης, δηλαδή σε Παλαιά Διαθήκη, Καινή Διαθήκη, Εκκλησιαστική Ιστορία, Κατήχηση και Λειτουργική (Κουκουνάρας- Λιάγκης, 2019, σ. 36). Τέλος, όπως επισημαίνει η Γιωτοπούλου-Σισυλιανού (2007, σ. 56) τα σχολικά βιβλία ήταν γραμμένα με τρόπο διευκολυντικό της μάθησης, με εισαγωγές, ανακεφαλαιώσεις, κύρια σημεία (Γκότσης & Γρηγοριάδης, 1965, σ. 42), άψογη εικονογράφηση (Γκότσης & Γρηγοριάδης, 1965, σ. 226).

Έτσι, γενικά θα λέγαμε ότι η διδακτέα ύλη του μαθήματος των Θρησκευτικών, ελάχιστα σφραγίστηκε από την μεταρρύθμιση του 1964 (Κογκούλης, 2017, σ. 185).

Οι Αντιδράσεις

Η Μεταρρύθμιση Παπανούτσου-Παπανδρέου θεωρείται πρωτοποριακή για την εποχή της καθώς καταφέρνει να έχει ένα ολοκληρωμένο σχέδιο για την εκπαίδευση που με συντονισμένες αλλαγές και μέτρα έχει ως στόχο την υλοποίηση σημαντικών εκπαιδευτικών παρεμβάσεων. Αν και «οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις είναι διατυπωμένες με τρόπο ήπιο και προσεκτικό ώστε να μην προκαλέσουν» (Ματθαίου,

2015, σ. 245) ενώ ούτε αμφισβητήθηκε η κυριαρχία των ελληνοχριστιανικών αρχών στην εκπαίδευση (Μαυροσκούφης, 2002, σ. 130) δεν έλλειψαν οι αντιδράσεις από την πρώτη στιγμή της δημοσίευσης του προσχεδίου του νόμου στις εφημερίδες, καθώς αυτές εντάχθηκαν στην προσπάθεια φθοράς της Ένωσης Κέντρου.

Αυτές αφορούσαν την κατάργηση της διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών από το πρωτότυπο στο Γυμνάσιο, την ισοτιμία δημοτικής και καθαρεύουσας, την κατ' επιλογή διδασκαλία των Θρησκευτικών στις δύο τελευταίες Λυκειακές τάξεις, τον περιορισμό της διδασκαλίας των Λατινικών, τα νέα εγχειρίδια Ιστορίας, την ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου σε μίμηση του αντίστοιχου ανατολικογερμανικού θεσμού (Μαυροσκούφης, 2002· Κατσάπης, 2013).

Ως προς το μάθημα των Θρησκευτικών οι αντιδράσεις δεν ήταν λίγες. Η «Πανελλήνια Ένωση Γονέων: Χριστιανική Αγωγή» με ανοικτή επιστολή της προς τον Πρόεδρο και αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης, τον Υπουργό Παιδείας και τους αρχηγούς των «εθνικοφρόνων κομμάτων» «καθ' όσον αφορά τας προτεινομένας μεταρρυθμίσεις, ιδία εις τα της διδασκαλίας των Θρησκευτικών» δηλώνει πως είναι υποχρεωμένη να επιστήσει την προσοχή στους/στις κυβερνώντες/σες για το θέμα αυτό διότι με το σχετικό νομοσχέδιο «θίγονται αυτά ταύτα τα θεμέλια της Εθνικής υποστάσεως» (Το Βήμα, 13.9.64, σ. 8).

Είναι χαρακτηριστικό ότι στο δεύτερο εξάμηνο του 1964 δημοσιεύθηκαν μόνο στην εφημερίδα Καθημερινή πάνω από σαράντα επώνυμα άρθρα με αντιμεταρρυθμιστικό περιεχόμενο, τα περισσότερα από τα οποία ήταν υπογεγραμμένα από τον Κωσταντίνο Γεωργούλη, «δεινό υπερασπιστή της ελληνοχριστιανικής ιδεολογίας» (Μαυροσκούφης, 2002, σ. 130).

Οι αδιόριστοι/ες θεολόγοι ζήτησαν με ψήφισμά τους την κατάργηση του νομοσχεδίου που προωθούσε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και την αποπομπή των Ακρίτα-Παπανούτσου. Το Υπουργείο Παιδείας με τη σειρά του απάντησε ότι το μάθημα παρέμενε υποχρεωτικό καθώς δεν μεταβλήθηκαν το ωρολόγιο και αναλυτικό πρόγραμμα του μαθήματος και ο χαρακτηρισμός και η συμβολή του στην έκδοση των προαγωγικών και απολυτήριων εξετάσεων (Το Βήμα, 17.11.64, σ. 12) ενώ οι εισηγήσεις της Θεολογικής Σχολής σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών απορρίφθηκαν από την Σύγκλητο του Πανεπιστημίου Αθηνών (Το Βήμα, 29.11.64, σ. 16).

Τέλος, δεν έμεινε στο απυρόβλητο και ο βασικός εμπνευστής της Μεταρρύθμισης Ευάγγελος Παπανούτσος λόγω και των Θρησκευτικών πεποιθήσεών

Αντιδράσεις σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 μέσα από τις στήλες των αναγνωστών του πολιτικού τύπου

του (Φύλλας, 2022), ενώ και ο θεολόγος και σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Αλέξανδρος Παπαδερός κατηγορήθηκε επειδή είχε πραγματοποιήσει μεταπτυχιακές σπουδές στην προτεσταντική Γερμανία (Μπουζάκης, 2011, σ. 234).

Μόνο ένα μέρος των ρυθμίσεων που σχεδίαζε να πραγματοποιήσει η κυβέρνηση εφαρμόστηκε και για ένα σύντομο διάστημα, αφού το ΝΔ 4379/1964 εγκρίθηκε το καλοκαίρι του 1964 και η κυβέρνηση έχασε την εξουσία τον Ιούλιο 1965.

Οι Επιστολές των αναγνωστών

Το νομοσχέδιο για την εκπαίδευση κατατέθηκε στην Βουλή στις 11 Ιουλίου 1964 (Το Βήμα, 12.7.64, σ. 1, 9-11). Από την πρώτη στιγμή δημοσιεύθηκαν αντιδράσεις αναγνωστών για διάφορες προβλέψεις του νόμου, όψεις της μεταρρύθμισης αλλά και σε βάρος των εμπνευστών αυτής.

Στη στήλη «Γράμματα προς την “Εστία”» ο υπογράφων «εκπαιδευτικός» και υπό τον τίτλο «Κάτω τα θρησκευτικά!» σημειώνει:

Η μήνις του Υφυπουργού κ. Ακρίτα κατά των θεολόγων δεν εξεδηλώθη εις Λάρισαν μόνον, κατά τον γνωστόν βάνουσον τρόπον, αλλά και διά του κατατεθέντος εις την Βουλήν περίφημου Νομοσχεδίου. Πράγματι, δι’ αυτού τα μεν θρησκευτικά δεν χαρακτηρίζονται ως «βασικόν» μάθημα, αι δε θέσεις των θεολόγων εκπαιδευτικών συμβούλων περιορίζονται εις μίαν! Ενώ, δηλαδή, σήμερον επί δέκα τριών (13) τακτικών εκπαιδευτικών συμβούλων, οι θεολόγοι κρατούν δύο θέσεις, ήδη διά του νέου νομοσχεδίου επί δέκα οκτώ (18) συμβούλων του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου εις τους θεολόγους αντί των τριών ως έπρεπε κατ’ αναλογίαν θέσεων παραχωρείτε μία και μόνον. Ολιγώτερον δεν έπαιρνε! Διερωτώμεθα, όμως, εάν η Ιερά Σύνοδος και οι θεολόγοι και θρησκευτικοί σύλλογοι θα μείνουν αδιάφοροι προ της απροσχηματίστου ταύτης επιθέσεως των αριστερών του Υπουργείου κατά του μαθήματος των Θρησκευτικών και των Ελλήνων Θεολόγων (Εστία, 24.7.64, σ. 2).

Άλλος αναγνώστης θα σημειώσει ότι στην παράγραφο Ια του νέου εκπαιδευτικού νομοσχεδίου αναφέρεται ότι «το παιδευτικόν έργον του Γυμνασίου πρέπει να είναι η θρησκευτική αγωγή των μαθητών κατά τα δόγματα της Χριστιανικής θρησκείας» (Εστία, 8.8.64, σ. 2). Ωστόσο στην παράγραφο 2, συνεχίζει ο επιστολογράφος, μεταξύ των «βασικών» μαθημάτων δεν συμπεριλαμβάνεται εκείνο

των Θρησκευτικών, αλλά μόνο τα Νέα Ελληνικά, τα Μαθηματικά, τα Φυσικά, η Ιστορία και η ξένη γλώσσα.

Δυνάμεθα όθεν να συμπεράνωμεν ότι προς διακοσμητικόν και μόνον σκοπόν ετέθη η παράγρ. Ια, αφού εν τέλει η θρησκευτική αγωγή, ως ο κύριος σκοπός του παιδευτικού έργου καταστρέφεται, τόσον διά της ηλαττωμένης χρονικής διδασκαλίας των Θρησκευτικών μαθημάτων εις το αναλυτικόν πρόγραμμα, όσον και διά της εξαφανίσεως των Θρησκευτικών εκ των βασικών μαθημάτων.

Στη συνέχεια, αναφέρεται στα διδασκόμενα στο Λύκειο μαθήματα: «Εις το άρθρον 10 περί Λυκείου και πάλιν ορίζεται ότι οι μαθηταί πρέπει να επικοινωνήσουν με το πνεύμα του Χριστιανισμού και να κατανοήσουν τον ιστορικόν ρόλον της Ορθοδοξίας εις την διαμόρφωσιν του Νέου Ελληνισμού. Η παράγρ. 2, όμως αναφέρει τα διδασκόμενα γνωστά μαθήματα, και καταλήγει θέτουσα ως βασικά μαθήματα τα αρχαία Ελληνικά, τα νέα Ελληνικά, τα Μαθηματικά, τα Φυσικά, την Ιστορίαν και την ξένην γλώσσαν», για να επισημάνει ότι «και πάλιν εξοβελίζονται τα θρησκευτικά από τα βασικά μαθήματα, αν και βασικός σκοπός της εν τω Λυκείω παιδείας ετέθη η επικοινωνία και η κατανόησις του Χριστιανισμού και της Ορθοδοξίας!».

Στη συνέχεια, αναφέρεται στο άρθρο 7 περί Δημοτικών σχολείων στο οποίο δηλώνεται ότι τα βασικά μαθήματα «προορίζονται να θέτουν τας βάσεις της θρησκευτικής, εθνικής και ηθικής αγωγής των μαθητών, χωρίς να περιλαμβάνονται τα θρησκευτικά». Θα σχολιάσει ότι

εκ των ανωτέρω επισημανθεισών αντιφάσεων προκύπτει ότι, όπως και πρότερον, ούτω και σήμερον εν γνώσει και εκ προθέσεως φαλκηδεύομεν εκείνα, τα οποία ημείς αυτοί θέτομεν ως βασικά θεμέλια της επιβιώσεώς μας ως πολιτισμένων ανθρώπων και ως ιστορικού Έθνους. Επικρατεί εις την πράξιν την παιδευτικήν ο ωφελιμισμός και η πρακτική περί του βίου άποψης με όλα τα αποικοδομητικά του πολιτισμού και της ηθικής συγκροτήσεως του ατόμου αποτελέσματα.

Προτείνει την επισήμανση της ανακολουθίας αυτής πριν την ψήφιση του νομοσχεδίου, να διαφωτισθούν για το θέμα γονείς, βουλευτές και πνευματικοί άνθρωποι, ενώ θα πρέπει να υιοθετηθεί και να εφαρμοστεί η πρόταση των θεολόγων της Θεσσαλονίκης προς την ΟΛΜΕ να καταστεί η Χριστιανική Ηθική βασικό υποχρεωτικό μάθημα. Πράγματι, τη χρονιά αυτή, το 1964, έγιναν ζυμώσεις γύρω από το μάθημα των Θρησκευτικών. Το σεμινάριο πτυχιούχων θεολόγων Θεσσαλονίκης του 1964 ασχολήθηκε με τις παρατηρήσεις θεολόγων εκπαιδευτικών σχετικές με τα αναλυτικά προγράμματα προκειμένου να ανατεθεί σε ειδική ομάδα η μελέτη του

Αντιδράσεις σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 μέσα από τις στήλες των αναγνωστών του πολιτικού τύπου

ζητήματος. Οι προτάσεις που διατυπώθηκαν δεν επηρέασαν τα αναλυτικά προγράμματα που συντάχθηκαν στη συνέχεια (Κογκούλης, 2017, σ. 198-199).

Θα κλείσει με την αναφορά πως στη Γαλλία «στις φετινές εξετάσεις του Μπακαλορεά στην περιοχή της Μασσαλίας», ετέθησαν στα θέματα της φιλοσοφίας καθαρώς θέματα ηθικής» στους/στις υποψήφιους/ιες. Παραθέτει, μάλιστα, μερικά από αυτά τα ερωτήματα, «1. Δύναται τις να συλλάβη κατά νουν μίαν ηθικήν ήτις να μη είναι παγκόσμιος; 2. Αναπτύξτε την έννοια του κακού. Δικαιώνεται το κακόν; 3. Η δικαιοσύνη είναι ίδρυμα, αρετή ή ιδεώδες;». Και υιοθετώντας την πρόταση των βορρειοελλαδικών θεολόγων, σημειώνει γι' αυτήν, ότι είναι «ευτυχές, πρακτικόν και βέβαιον μέτρον βελτιώσεως του νομοσχεδίου και προπαντός της παιδείας και των ελληνοπαίδων.

Στην εφημερίδα Καθημερινή στη στήλη «Γράμματα προς την σύνταξιν», αναγνώστης της, επώνυμος, από τη Νάξο, ο οποίος αφού αναφέρει ότι, «αι δύο ύψισται και βασικαί διά την εθνικήν υμών υπόστασιν έννοιαι, ήτοι η Θρησκεία και η Παιδεία, αποτελούν δι' ημάς προγονικήν κληρονομίαν, εξ' ης και δι' ης επραγματοποιήθησαν και εγράφησαν αι ένδοξοι σελίδες της ιστορίας του έθνους ημών», σημειώνει για το μάθημα των Θρησκευτικών:

Αλλ' όταν βλέπομεν να συμπιέζεται εις την Μ. Εκπαίδευσιν η διδασκαλία των Θρησκευτικών, μέχρι σχεδόν καταργήσεως -άλλως τε και σήμερα ακόμη οι Θεολόγοι διδάσκουν Χημείαν και Γεωγραφίαν! [...] πως να μη αισθανόμεθα στυγνήν μελαγχολία και πως να μη επικαλούμεθα το θείον έλεος επί την αθώα νεολαίαν[...]» (Η Καθημερινή, 19.8 64, σ. 6).

Στη στήλη «Από όσα μας γράφουν» της εφημερίδας Το Βήμα, εντοπίζουμε επιστολή αναγνώστη, ο οποίος με αφορμή τις διαμαρτυρίες των αδιόριστων θεολόγων που γνώρισαν ευρεία δημοσιότητα, σημειώνει:

Εκείνο που προκαλεί λύπη και ανησυχία σ' αυτήν την υπόθεση δεν είναι οι Θεολόγοι. Είναι ωρισμένοι πολιτικοί, που δέχτηκαν να τους χρησιμοποιήσουν ως μέσο στους λαοπλάνους σκοπούς τους. Μερικοί μάλιστα είναι και πνευματικοί άνθρωποι. Αλλά σήμερα ο όρος «πνευματικός άνθρωπος» δεν φαίνεται να έχει ξεκαθαρισμένο περιεχόμενο, αφού και οι ψεύτες τον διεκδικούν. Στο καθεστώς που υπήρχε στην Παιδεία, δεν άλλαξε τίποτε, όσον αφορά τα Θρησκευτικά μαθήματα. Και σ' αυτό το σημείο υστέρησε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Πιθανώς διότι δεν συνειδητοποιήθηκε η ανάγκη της αλλαγής. Ίσως, αυτό δεν

θέλω να το πιστέψω από δειλία. Συνεπώς ψεύδονται όσοι ομιλούν για αλλαγές. Κάθε άνθρωπος όμως, που ενδιαφέρεται για την πραγματική χριστιανική καιηθική αγωγή της κοινωνίας μας γενικά και της νεολαίας ειδικότερα, δεν είναι σύμφωνος με την κατάσταση που επικρατεί. Πρέπει να αλλάξει ο τρόπος διδασκαλίας των Θρησκευτικών μαθημάτων στην Μέση Εκπαίδευση. Σήμερα κατατάσσονται στα θεωρητικά δευτερεύοντα μαθήματα, όπως και η Ιστορία, Γεωγραφία, Φυσιογνωστικά, και τα Θρησκευτικά μαθήματα. Και οι διδάσκοντες εργάζονται όπως όλοι οι καθηγηταί. Εξετάζουν τη γνώση της ύλης, βαθμολογούν, απορρίπτουν. Πάνω σε αυτό το πνεύμα είναι συνταγμένα και τα διδακτικά βιβλία. Έχω τη γνώμη ότι δεν είναι ο αυτός σκοπός του μαθήματος. Τα Θρησκευτικά είναι το κατεξοχήν φρονηματιστικό μάθημα. Σκοπεύει την καρδιά και το συναίσθημα του ανθρώπου και λιγότερο τη λογική του ανθρώπου και επιδιώκει τη δημιουργία ανθρώπων. Έχει στόχο του την καλλιέργεια της αγάπης και της ανθρωπιάς, την εδραίωση της πίστης στο Χριστό. Και δεν είναι θεωρία, είναι πράξη. Και έχει τεκμηριωθεί με τις αναρίθμητες θυσίες εξόχων προσωπικοτήτων (Το Βήμα, 22.11.64, σ. 15).

Στη συνέχεια, προβαίνει στη διατύπωση κάποιων προτάσεων όπως να καταργηθεί η ειδικότητα του καθηγητή Θεολόγου στα Γυμνάσια, διότι εκτός από τα προαναφερθέντα και πρόβλημα κάλυψης του υποχρεωτικού ωραρίου δημιουργείται με αποτέλεσμα οι Θεολόγοι να αναπληρώνουν και κάθε άλλη ειδικότητα. Επίσης, προτείνει να γραφούν νέα διδακτικά εγχειρίδια «που να έχουν σκοπό τη δημιουργία Χριστιανών ανθρώπων και να παίρνουν το περιεχόμενό τους κυρίως από την Καινή Διαθήκη και το έργο των πατέρων της Ορθοδοξίας, και κατά δεύτερο λόγο από την Παλαιά Διαθήκη». Επίσης, προτείνει «τη διδασκαλία να την αναλάβουν καθηγηταί ιερόμενοι κάτοχοι πτυχίου πανεπιστημιακής Θεολογικής Σχολής, οι οποίοι θα επεκτείνουν τη συγχρονισμένη κατήχησή τους και στους νέους, που δεν φοιτούν στα Γυμνάσια, αλλά έχουν την έφεση για βελτίωση του ήθους και της ζωής τους». Για δε τους/τις μαθητές/τριες του Γυμνασίου, προτείνει να παρακολουθούν υποχρεωτικά το μάθημα των Θρησκευτικών επί δίωρο την εβδομάδα, «αλλά δεν θα βαθμολογείται». Και κλείνει:

Θα έχω όμως η γνώμη του καθηγητού, σε συνεργασία με το Γυμνάσιο, βαρύτητα στο χαρακτηρισμό της διαγωγής του μαθητού. Κατ' αυτόν τον τρόπο πιστεύουμε ότι θα αναγεννηθή η νεολαία μας, θα εμπαιδωθή το θρησκευτικό συναίσθημα, που οι σημερινοί λειτουργοί του κλονίζουν και με τα έργα και με τα λόγια τους, και θα

νοιώσουν την πραγματική τους αποστολή οι Θεολόγοι, που σήμερα την αγνοούν, και τούτο όχι χωρίς ευθύνη της πολιτείας, και θα θελήσουν να κάμουν το καθήκον τους. Τότε, είμαι βέβαιος, η εκτίμηση η στοργή και η αγάπη του λαού μας προς τους πνευματικούς του ηγέτες, θα είναι αμέριστη (ΤοΒήμα, 22.11.64, σ. 15).

Η παραπάνω επιστολή θα απαντηθεί από θεολόγο εκπαιδευτικό επώνυμα, ο οποίος συμφωνεί με την άποψη του προηγούμενου επιστολογράφου ότι το μάθημα των Θρησκευτικών είναι το κατεξοχήν φρονηματιστικό μάθημα: «Άλλωστε έτσι το βλέπουμε κι εμείς που το διδάσκουμε. Και τέτοιο μοχθούμε να το καταστήσουμε». Όμως διαφωνεί με την πρόταση κατάργησης της ειδικότητας του Θεολόγου καθηγητή, χαρακτηρίζοντάς την «ανεδαφική» και «καταλυτική». Για τον επιστολογράφο,

η εξέταση και η βαθμολόγηση της διδασκόμενης θρησκευτικής ύλης δεν συνιστούν την κακοδαιμονία του μαθήματος· ούτε αποτελούν εμπόδιο στη θέρμανση της θρησκευτικής συνειδήσεως και την βίωση των θρησκευτικών στοιχείων. Άλλωστε γιατί να στερηθούν οι μαθηταί την ικανοποίησή που χαρίζει η επιβράβευση της επιμέλειας των και στο μάθημα τούτο; Η προαγωγή ή η απόρριψη των μαθητών βασικά κρίνεται από άλλα μαθήματα.

Ως προς το ότι οι θεολόγοι διδάσκουν και άλλα μαθήματα άλλων ειδικοτήτων, «οφείλεται στα τεράστια κενά που υπάρχουν στα σχολεία, στον θεσμό των προσωρινών αναπληρωτών καθηγητών από τον οποίο επωφελούνται αποκλειστικά Θεολόγοι· και στην διαταραχή της αναλογίας κατά τους διορισμούς προς όφελος αυτών». Με την τήρηση της οργανικότητας των καθηγητών/τριών «ο Θεολόγος στο Γυμνάσιο θα διδάσκη μόνον Θρησκευτικά. Και θα είναι ο υπεύθυνος καθηγητής κύρους των μαθητών στα λεπτότατα ζητήματα της θρησκευτικής και ηθικής συνειδήσεως αυτών. Ο Θεολόγος καθηγητής είναι ο αναγκαιότατος μέσα στο σχολείο και αναντικατάστατος». Ως προς δε την πρόταση αντικατάστασης των θεολόγων από ιερωμένους θεολόγους καθηγητές αναρωτιέται:

Μπορεί και πρέπει να τεθεί τούτο σε εφαρμογή; Για λόγους που δεν είναι της ώρας να εξετάσουμε, δυστυχώς η Εκκλησία δεν κατόρθωσε μέχρι σήμερα να επιτύχη την στελέχωσή της με άρτιες θεολογικές δυνάμεις. Και είναι γνωστό ότι αδυνατεί να εξεύρη, ανάμεσα στους κληρικούς της, έστω και στοιχειωδώς τους κατάλληλους φορείς της κατηχητικής της προσπάθειας. Με αποτέλεσμα η κατηχητική διδασκαλία να ανατίθεται τις πιο πολλές φορές σε ακαταλλήλους «ευσεβόφρονες» με όλα τα μοιραία συνακόλουθα που ωδήγησαν στον μαρασμό των κατηχητικών

σχολείων. Πως λοιπόν θα ζητήσουμε από την Εκκλησία να επωμισθή πρόσθετα βάρη τα οποία αδυνατεί να βαστάσει; Το ράσο έχει τομείς να υπηρετήσει. Η φυσική του θέση είναι στο βωμό. Και στον άμβωνα. Και στο εξομολογητήριο. Η έδρα ανήκει στο Θεολόγο καθηγητή. Αυτός θα εμπνεύσει και θα οργανώσει τη θρησκευτική ζωή της σχολικής κοινότητας. Και θα υποβοηθήσει το έργο των ιερωμένων. Μέλος οργανικό του συλλόγου των καθηγητών, με το κύρος του επίσημου φορέως της κρατικής και εκκλησιαστικής αγωγής μπορεί να επιτελέσει στο ακέραιο την υπέροχη αποστολή του (Το Βήμα, 28.11.64, σ. 7).

Ερμηνεία σχολιασμός των επιστολών

Αν και δεν έχει εντοπιστεί μεγάλος αριθμός επιστολών αναγνωστών/τριών, οι οποίοι/ες να ασκούν κριτική ή να υπερασπίζονται τις αλλαγές στο μάθημα των Θρησκευτικών, ωστόσο αυτό δε μειώνει τη σημασία τους για τις αντιλήψεις περί των θρησκευοπαιδαγωγικών ζητημάτων και τις ιδεολογικές συνιστώσες τους την περίοδο αυτή.

Η δρομολόγηση συγκρότησης ενός νέου εκπαιδευτικού-υπηρεσιακού οργάνου και η συρρικνωμένη αριθμητικά θέση των θεολόγων σε αυτό, σε σχέση με το προηγούμενο Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, είναι αιτία πολέμου (Ανδρέου, Παπακωνσταντίνου, 1994· Τζήκας, 2011). Το κάλεσμα που απευθύνεται σε εξωεκπαιδευτικούς φορείς, όπως η Ιερά Σύνοδος, σε θρησκευτικούς συλλόγους και προς τους/τις θεολόγους προκειμένου να αντιδράσουν στη δρομολογούμενη σύνθεση ενός επιστημονικού γνωμοδοτικού οργάνου, συνιστά αντίδραση στην όποια υπέρβαση ελέγχου από τους παραδοσιακούς μηχανισμούς (Καλεράντε, 2008, σ. 400-401).

Εντοπίζεται αριστερή συνωμοσία πίσω από τον «υποβιβασμό» του μαθήματος των Θρησκευτικών, συνδέοντας με σαφή τρόπο την παιδεία και ειδικότερα τα Θρησκευτικά με την πολιτική. Όπως σχολιάζει χαρακτηριστικά ο Αλέξανδρος Παπαδερός Πάρεδρος επί του μαθήματος των Θρησκευτικών στο νεοσύστατο τότε Παιδαγωγικό Ινστιτούτο: «...μέσα στην πυρακτωμένη εκείνη ατμόσφαιρα, μερικοί διέκριναν μόνον ερυθρά χρώματα και δεν έπαυσαν να απλώνουν χλαμύδα πορφυρή γύρω από εμάς, τα μέλη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου» (1982, σ. 278-279).

Η διεγκυστίνδα μεταξύ τεχνοκρατικού και ανθρωπιστικού προσανατολισμού της παιδείας δεν ήταν κάτι νέο στην ιστορία του εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα. Η εισαγωγή μιας σειράς νέων μαθημάτων (Στοιχεία Οικονομικής Επιστήμης,

Στοιχεία Δικαίου, Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία, Εισαγωγή στη φιλοσοφία και την ιστορία της), η ισοτιμία δημοτικής-καθαρεύουσας, μετέβαλαν τη λειτουργία και τη σχέση της σχολικής γνώσης οικοδομώντας έναν νέο ανθρώπινο τύπο συμβατό ιδεολογικά, πολιτικά, παραγωγικά με το νέο αναπτυξιακό οικονομικό μοντέλο (Κορομπόκης, 2008, σ. 122-123). Στον δημόσιο λόγο των υπερασπιστών της παράδοσης αρθρώνονται κριτικές συνολικές ή επιμέρους για τις αντιφάσεις του σύγχρονου δυτικού κόσμου, ο οποίος από τη μια προσφέρει υψηλό βιοτικό επίπεδο, αλλά από την άλλη έχουν υψηλά ποσοστά εγκληματικότητας στους νέους, «σεξουαλική ασυδοσία» και άλλα παρόμοια (Κατσάπης, 2013, σ. 75-89).

Η περιορισμένη χρονικά διδασκαλία των Θρησκευτικών, θεωρείται ότι υπονομεύει τον ανθρώπινο πολιτισμό, την εθνική ιδιοσυστασία και υπόσταση του Ελληνισμού. Η ελληνική Πολιτεία ως πολιτιστικός εντολοδόχος του Έθνους είναι δεσμευμένη ηθικά και νομικά να υπηρετήσει αμείωτα τη διδαχή του ελληνορθόδοξου θρησκευτικού μορφωτικού αγαθού καθώς η θρησκεία σχετίζεται με την κοινωνική και πολιτική ζωή και προάγει τη συνοχή και τη συνέχειά της. Η χριστιανική ηθική και η χριστιανική θρησκεία γενικά αποτελούν πρωταρχικό παράγοντα κατασκευής και διαμόρφωσης της ταυτότητας του υποκειμένου.

Η διδασκαλία σε δεύτερη ανάθεση και άλλων μαθημάτων για τα οποία δεν είχαν πανεπιστημιακή εκπαίδευση οι θεολόγοι ελλείπει συμπλήρωσης ωραρίου, γεννούσε αντιδράσεις για την καταλληλότητά τους να τα διδάξουν. Είναι χαρακτηριστικό το δημοσίευμα του Βήματος με τον τίτλο: «Τα παράλογα της εκπαιδύσεως. Θεολόγοι ή φυσικοί να διδάσκουν...μαθηματικά;» (20.9.63, σ. 4). Ο Λουκής Ακρίτας παρουσίασε σε έγγραφο του προς τις Θεολογικές σχολές, στοιχεία για τον αριθμό των θεολόγων που ήταν διορισμένοι στην δημόσια εκπαίδευση: επί συνόλου 8.500 εκπαιδευτικών που δίδασκαν στην εκπαίδευση οι 885 ήταν θεολόγοι, δηλαδή το 10,4% ενώ με βάση τις ώρες στα σχολεία έπρεπε να διδάσκουν 600 θεολόγοι (Το Βήμα, 9.1.65, σ. 8). Επίσης επί Υπουργού Παιδείας (από το τέλος Ιουλίου έως τον Δεκέμβριο του 1966 επί κυβερνήσεως Στ. Στεφανόπουλου) Στέλιου Αλαμανή διορίστηκαν τριακόσιοι περίπου θεολόγοι καθ' υπέρβαση των οργανικών θέσεων που υφίσταντο, καταλαμβάνοντας οργανικές θέσεις ειδικοτήτων φυσικών και φυσιογνωστών, ελλείπει αδιόριστων σε αυτές τις ειδικότητες (Κογκούλης, 2017, σ. 241).

Η περίπτωση του εκπαιδευτικού δανεισμού ως μια συνειδητή διαδικασία

ελέγχου και επισήμανσης διαστάσεων εκπαιδευτικών συστημάτων άλλων χωρών, δεν απουσίασε στη ρητορική τόσο των πολέμιων όσο και των υπερασπιστών της μεταρρύθμισης. Το Γαλλικό εκπαιδευτικό σύστημα, στο οποίο αναφέρθηκε ένας εκ των επιστολογράφων, ουδετερόθηρsko ως προς τη διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών, είναι χαρακτηριστικό. Ήδη από το 1905 υφίστατο ο χωρισμός κράτους και εκκλησίας στη χώρα αυτή ενώ, η αρχή της λαϊκότητας στην εκπαίδευση θεσπίστηκε από το 1882 δίνοντας κοσμικό χαρακτήρα στον βασικό κορμό της εκπαίδευσης και αθρησκευτικό, όχι όμως αντι-θρησκευτικό (Ζαμπέτα, 2003, σ. 79-81). Ωστόσο λόγω της έμφασης που έδινε στην καλλιέργεια της κλασικής παράδοσης, θα προβληθεί ως χαρακτηριστικό παράδειγμα προσήλωσης στην ηθική καλλιέργεια της νεολαίας της, όπως αποδεικνύεται από τα θέματα των εξετάσεων Μπακαλορεά (Baccalaureat). Το συγκριτικό επιχείρημα είναι ένα μέσο πειθούς με σκοπό την αναίρεση της σχεδιαζόμενης πολιτικής (Μπουζάκης, 2000).

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '30 η θρησκευτική σχολική αγωγή θεμελιωνόταν στην αυθεντία του/της δασκάλου/ας, στην αποστήθιση κατηχήσεων, βιβλικών ιστοριών και προσευχών, στην αγνόηση της παιδαγωγικής ψυχολογίας, στη μαθητική παθητικότητα, στην ξερή μετάδοση. Η θρησκευτική αγωγή την περίοδο αυτή επιδιώκει να καταστήσει τους/τις μαθητές/τριες ικανούς/ές να γνωρίσουν την πίστη τους και να εξασκήσουν την χριστιανική ηθική στη ζωή τους (Ισχυρίδης, 2007). Ωστόσο υπήρχε μεγάλη απόσταση από τις μεγάλες αλλαγές που σημειώνονταν στον αγγλοσαξονικό κόσμο και που στόχευαν στην απελευθέρωση του/της μαθητή/τριας από τη διδασκαλική κηδεμονία, στην απόκτηση της χρήσιμης γνώσης με τον/τη δάσκαλο/α σε ρόλο βοηθού στη διαδικασία της μάθησης (Πετρουλάκης, 2003, σ. 365-366). Στις αρχές της δεκαετίας του 60' ο Ευάγγελος Παπανούτσος σε διάλεξή του για τη διδακτική μεθοδολογία ανέφερε ότι έπρεπε ο/η δάσκαλος/α να καλλιεργεί κλίμα απορίας στους/στις μαθητές/τριες της τάξης, ενεργοποίησης, αναζήτησης και διερεύνησης (Δοδοντσάκης, 1994· Αντωνίου, 2008). Τη σημασία της αυτενέργειας στο πλαίσιο της μάθησης υιοθετούσαν και συντηρητικοί παιδαγωγοί της περιόδου αυτής στην Ελλάδα όπως ο Νικόλαος Εξαρχόπουλος. Όμως στα φρονιματιστικού περιεχομένου μαθήματα, όπως η Ιστορία και τα Θρησκευτικά, η αυτενέργεια και η κριτική σκέψη περιθωριοποιούνταν με έμφαση τον μονόλογο του/της διδάσκοντος/ουσας με σκοπό την καλλιέργεια τους συναισθήματος των μαθητών/τριών (Μαριόλης, 2023, σ. 44-48).

Την ίδια περίοδο στον χώρο των χριστιανικών οργανώσεων και αδελφοτήτων

προβάλλεται μια παιδεία «χριστοκεντρική» ως αντίποδας μιας άθρησκης τέτοιας, η οποία λειτουργεί διαβρωτικά στην πίστη και την ηθική των ελληνοπαίδων, ενώ το μάθημα των Θρησκευτικών οφείλει, σύμφωνα με τις απόψεις τους, να ηθικοποιεί τον/τη μαθητή/τρια απαλλάσσοντάς τον/τη από τα ταπεινά πάθη (Καραβασιλόγλου, 2015, σ. 94-95, 106-107).

Γενικά σε αυτό το πεδίο που αφορούσε τη διδασκαλία και τη μάθηση η μεταβολή έμοιαζε πιο βραδεία γιατί στον χώρο αυτόν οι παραδεδεγμένες και παραδεδομένες τεχνικές μάθησης και διδασκαλίας είναι «περίπου εγγενείς ή αναπαραγόμενες μέσα σε ένα σχολικό σύστημα» και προσδιορίζονται από «εμμονή και αντοχή» (Τερζής, 2010, σ. 45). Όχι μόνο οι μη εκπαιδευτικοί αλλά και το διδακτικό προσωπικό «δε διακρίνεται για ρηξικέλευθες καινοτομίες», αφού η στάση τους ήταν «μάλλον συντηρητική στις μεταρρυθμιστικές κινήσεις» (Καζαμιάς, 1986, σ. 14). Ακόμα και στις τάξεις των θεολόγων φοιτητών/τριών και αδιορίστων πτυχιούχων, οι οποίοι/ες διαδήλωναν πριν δύο έτη περίπου (Φεβρουάριος-Απρίλιος 1962), τα αιτήματά τους συνδέονταν με την επαγγελματική τους αποκατάσταση ενώ ως προς τα εκπαιδευτικά αιτήματα, αυτά εξαντλούνταν στην εισαγωγή των κειμένων των Πατέρων της Εκκλησίας στα Γυμνάσια, τα οποία θα δίδασκαν οι ίδιοι/ες. Δηλαδή είχαν καθαρά συντεχνιακό χαρακτήρα θέλοντας να αποσεισουν κάθε κομμουνιστική υποψία (Αρκάδας, 2020, σ. 149-150).

Στα μέσα της δεκαετία του '60 η ελληνορθόδοξη παράδοση και η απήχησή της στη νεολαία εμφανιζόταν σε φάση συρρίκνωσης, ενώ η μέχρι τότε ιδεολογική της ηγεμονία δεν ήταν τόσο αυτονόητη αλλά υπό αμφισβήτηση. Στη δημόσια ρητορική που αρθρώνεται από εκκλησιαστικούς και εξωεκκλησιαστικούς φορείς η Ελληνική νεολαία απομακρυνόταν από την παραδοσιακή «χριστιανική βιοθεωρία» (Κατσάπης, 2013, σ. 56-57).

Οι αναγνώστες/στριες δείχνουν ιδιαίτερη μέριμνα για τον ηθικό εξοπλισμό ενός ιδιαίτερα ευαίσθητου κομματιού της ελληνικής κοινωνίας όπως είναι η νεολαία. Κι αυτός εξασφαλιζόταν εντός και εκτός του εκπαιδευτικού συστήματος με τη διασύνδεσή του με τη θρησκεία ήδη μέσα στην ελληνική κοινωνία (Καραμούζης, 2010).

Το έργο της θρησκευτικής εκπαίδευσης επικεντρώνεται στο περιεχόμενο παρά στη μεθοδολογία. Η παιδευτική σημασία του μαθήματος των Θρησκευτικών αποκτά μεγαλύτερη σημασία, διότι αντλεί το περιεχόμενό του από τα βιβλικά κείμενα, τα οποία

είναι ιεραρχημένα. Έτσι ως πρώτα τοποθετούνται τα καινοδιαθηκικά, ενώ μετά τα πατερικά έρχονται τα παλαιοδιαθηκικά, που δεν είναι μόνο μαρτυρία πίστεως για τους ανθρώπους, αλλά περιγράφουν και με ποιον τρόπο ο άνθρωπος πρέπει να κατευθύνει τη ζωή του. Μια τέτοια θέση απηχεί την κυρίαρχη, για την εποχή εκείνη, ευσεβιστικής έμπνευσης, απίσχναση της βιβλικής αφήγησης προς χάριν μιας ηθικής αποδεκτής από όλους (Γκανάς, 2014, σ. 111). Όσον αφορά την πρόταση για τη διδασκαλία των πατερικών κειμένων στην εκπαίδευση δεν συνιστά κάτι πρωτότυπο αφού αποτελούσε πάγια πρακτική στην ελληνική σχολική εκπαίδευση (Περσελής, 1994, σ. 184-185).

Το πρόσωπο του Χριστού και η εδραίωση της πίστης σε αυτό ήταν για αυτήν την περίοδο που εξετάζουμε το περιεχόμενο του Χριστιανικού παιδαγωγικού ιδεώδους, διότι εξακολουθούσε να αποτελεί τέλειο πρότυπο προς μίμηση πέρα από χωροχρονικούς περιορισμούς (Γαϊτενίδης, 2000, σ. 118-119).

Διά μέσου της σχολικής θρησκευτικής αγωγής θα πρέπει, σύμφωνα με τους επιστολογράφους, να επιδιώκεται η ηθικοποίηση των διδασκομένων. Ουσιαστικά με το μάθημα μεταδίδονται στους/στις μαθητές/τριες συγκεκριμένες ηθικές αξίες, πρότυπα ηθικής που έχουν σκοπό την διάπλαση της συνείδησής τους στα καθορισμένα πλαίσια του «κοινωνικώς αποδεκτού» (Φωτεινός, 2013, σ. 322-323). Χαρακτηριστική είναι η πρότασή να μην διδάσκουν το μάθημα θεολόγοι, αλλά ιερωμένοι, οι οποίοι ανάγονται στον πιο σημαντικό φορέα για την επίτευξη των στόχων του μαθήματος όπως αυτός τους αντιλαμβάνεται. Το κυρίαρχο συντηρητικό κοινωνικό και θρησκευτικό πνεύμα βοηθούσε στην εκκόλαψη της ιδέας της ενεργούς προσφοράς του ιερού κλήρου στην «ηθικοποίηση της κοινωνίας». Προκειμένου να προληφθεί η υποψία ιεροκρατίας στην εκπαίδευση τίθεται ως προαπαιτούμενο η κατοχή πτυχίου πανεπιστημιακής θεολογίας και σαν σκοπός της ανάθεσης αυτής η προαγωγή της ηθικής και των μαθητών/τριών και των νέων/ίδων που δεν φοιτούν στην γυμνασιακή εκπαίδευση.

Τέτοιες απόψεις απηχούσαν μια εξιδανίκευση για τον ρόλο της Εκκλησίας και των λειτουργών της σε σχέση με την ηθική διάπλαση της κοινωνίας και τόνιζαν την βαθύτερη επιθυμία και προσδοκία μερίδας της ελληνικής κοινωνίας να έχουν κληρικούς προσωπικότητες οι οποίοι με τις γνώσεις και το βίωμά τους να καθοδηγούν πνευματικά και ηθικά την ελληνική κοινωνία και ειδικότερα το πιο ευαίσθητο κομμάτι της που ήταν η νεολαία. Οι ιερείς ήταν οι φυσικοί φορείς της χριστιανικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης των παιδιών. Ωστόσο δεν έλλειπαν και αντίθετες φωνές στην προοπτική διδασκαλίας από κληρικούς του μαθήματος των Θρησκευτικών λόγω του

Αντιδράσεις σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 μέσα από τις στήλες των αναγνωστών του πολιτικού τύπου

ευσεβισμού και του κατηχητισμού. Μάλιστα στο Συμπόσιο που διοργάνωσε το 1965 το Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο ο ιερέας και θεολόγος εκπαιδευτικός Γεώργιος Πυρουνάκης σε παρέμβασή του θα πει:

Θέλω, σαν παπάς, να εκφράσω τη βαθιά μου ικανοποίηση για την υποχρεωτική εννεατή παιδεία, γιατί εκτός των άλλων θα προσφέρει και την ευκαιρία, να διδάσκονται τα Θρησκευτικά σε όλα τα παιδιά του λαού μας από καθηγητές Θεολόγους. Έτσι ελπίζω ότι θα έρθει η ώρα να παύσουν να υπάρχουν τα Κατηχητικά Σχολεία, εφ' όσον σε όλα τα παιδιά θα διδάσκεται η Θρησκεία μας από υπεύθυνους δασκάλους (Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο, 1966, σ. 54).

Οι αντιδράσεις αυτές παρουσιάζουν ενδιαφέρον στον βαθμό που απεικονίζεται το επίπεδο του κλήρου την εποχή εκείνη και επομένως διαδηλώνεται η ανεπάρκειά του για την ανάληψη ενός σημαντικού λειτουργήματος όπως η διδασκαλία των Θρησκευτικών στην εκπαίδευση.

Οι διδασκόμενοι/ες δεν προβλέπεται να έχουν ενεργό ρόλο στην επεξεργασία της ύλης, αλλά είναι παθητικοί ακροατές/τριες μιας διδασκαλίας-κηρύγματος στην οποία πρωταγωνιστούν οι διδάσκοντες-ιερώμενοι και που ως περιεχόμενό της έχει τη χριστιανική ηθικοποίησή τους, ώστε να καταστούν, όταν ενηλικιωθούν, νομοταγείς πολίτες. Τα σχολικά εγχειρίδια των Θρησκευτικών της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης δεν ενθάρρυναν τη δημιουργική συμμετοχή των μαθητών/τριών ως προς την επεξεργασία και αφομοίωση του υλικού. Οι μαθητές/τριες ήταν παθητικοί ακροατές/τριες και η διδασκαλία ήταν κήρυγμα σχετικό με τη χριστιανική σωτηρία με πρωταγωνιστή τον/τη διδάσκοντα/ουσα (Περσελής, 2000, σ. 12). Συνεπώς, οι απόψεις των αναγνωστών δεν κόμιζαν κάτι νέο ως προς τα σχολικά βιβλία και το κυρίαρχο διδακτικό μοντέλο πάνω στο οποίο βασιζόνταν. Άλλες διαστάσεις του θρησκευτικού φαινομένου, η κοινωνική, η αισθητική, η εμπειρική, η τελετουργική, η αφηγηματική δεν περιέχονταν στην εκπαιδευτική διαδικασία, αφού η θρησκεία ταυτιζόταν με την ηθική. Μια αντίληψη ριζωμένη στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα από τον 19^ο αι. (Περσελής, 2011).

Από κοινωνικο-πολιτισμική άποψη ιδωμένα τα επιχειρήματα των αναγνωστών, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αντανakλούν την κυρίαρχη Ελληνική κουλτούρα η οποία ήταν διαποτισμένη από την Ελληνοχριστιανική παράδοση σε μεγάλο ποσοστό. Αλλά και η κυρίαρχη ελληνική εκπαιδευτική κουλτούρα η οποία είχε θεσμοθετηθεί από τα πρώτα ήδη βήματα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, κατέτεινε σε ένα κοινό

αναλυτικό πρόγραμμα και έναν βασικό κορμό γνώσεων ανθρωπιστικού χαρακτήρα με έμφαση στην κλασική και χριστιανική παιδεία. Η πολιτική συναίνεση προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν εξασφαλισμένη και έτσι εξηγεί και τη μακρά διάρκειά και επιβίωσή της (Καζαμιάς, 2011· Κατσάπης, 2013).

Κατ' ουσίαν δηλαδή, τόσο οι συντηρητικοί όσο και οι «προοδευτικοί», δεν ήταν παρά οι δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος, με στοχεύσεις κοινές ως προς την ιδεολογία, αλλά θέσεις μάλλον αποκλίνουσες ως προς την εφαρμογή ή τη διατήρησή τους (Λαζανάς, 2011, σ. 164).

Συμπεράσματα

Η κριτική γύρω από το μάθημα των Θρησκευτικών προκύπτει με την κατάθεση του νομοσχεδίου για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964. Οι επιστολές των αναγνωστών, αν και ολιγάριθμο υλικό, απευθύνονται στο ευρύ κοινό το οποίο επιχειρούν να πείσουν. Οι κατηγορίες στις οποίες επικεντρώθηκαν αναφορικά με το μάθημα των Θρησκευτικών αφορούσαν την υποβαθμισμένη αριθμητική παρουσία θεολόγων στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, τον προσανατολισμό και το ιδεολογικό πλαίσιο της εκπαίδευσης, σε συνάρτηση με το μάθημα των Θρησκευτικών.

Πίσω από τις θέσεις που καταγράφηκαν λανθάνει μια λογική με συγκεκριμένο ιδεολογικό στίγμα και πολιτική θεώρηση των εκπαιδευτικών πραγμάτων γενικά και της θρησκευτικής εκπαίδευσης ειδικά. Οι προσεγγίσεις δείχνουν ότι στη δημόσια κριτική για το μάθημα των Θρησκευτικών είναι άτονα τα θεολογικά ή παιδαγωγικά κριτήρια. Άλλες διαστάσεις της διδασκαλίας του θρησκευτικού φαινομένου και της ορθόδοξης παράδοσης, όπως η εμπειρική, τελετουργική, κοινωνική, αισθητική κ.λπ. αγνοήθηκαν. Τα επιχειρήματά των επιστολογράφων απευθύνονται στο ατομικό και συλλογικό θυμικό. Προσφεύγουν σε μισές αλήθειες, σε αποσπασματικές αναφορές και σε ατεκμηρίωτες γενικεύσεις· επισείουν κινδύνους και επικαλούνται εθνικές και κοινωνικές ανασφάλειες.

Στην υπό μελέτη περίοδο δεν εντοπίστηκε κάποια επιστολή υπερασπιστική των κυβερνητικών πρωτοβουλιών σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών, ενώ ακόμα και στο φιλοκυβερνητικό φιλελεύθερο Βήμα έχουμε επιστολή κριτική για τις εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες, χωρίς να υπάρχει απόλυτη ταύτιση επιστολογράφου-εφημερίδας και συγκεκριμένης πολιτικής δύναμης που αυτή εκφράζει.

Οι αντιδράσεις έμειναν τελικά αναπάντητες, ενώ δεν έχουμε καταγεγραμμένο αντίλογο ή τουλάχιστον επιδοκίμασιες των σχετικών με το μάθημα των Θρησκευτικών πρωτοβουλιών. Οι αντιδράσεις, όπως αυτές καταγράφονται στις στήλες των αναγνωστών των εφημερίδων Η Εστία, Η Καθημερινή και Το Βήμα, εισάγουν στη συντηρητική επιχειρηματολογία θέσεις και απόψεις που θα επανεμφανιστούν και στην περίοδο της Μεταπολίτευσης και θα διαβάζονται μέχρι τις ημέρες μας. Η συζήτηση αναφορικά με το περιεχόμενο και τον προσανατολισμό της παιδείας που θα έπρεπε να λαμβάνουν οι Έλληνες/ίδες μαθητές/τριες υπήρξε πολύ παλιά και τα επιχειρήματα τα οποία αρθρώνονταν κάθε φορά δεν αφορούσαν τη λειτουργικότητα του συστήματος, αλλά ήταν τοποθετήσεις βαθιά ιδεολογικές. Τα επιχειρήματα των επιστολογράφων δείχνουν πόσο εδραία παρέμενε η παραδοσιακή εκπαιδευτική φιλοσοφία και λογική.

Ύστερα από τη μελέτη των συνθηκών, που επικρατούσαν στην περίοδο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και του περιεχομένου των δημοσιευμένων επιστολών στον τύπο, μπορούν να γίνουν κατανοητά κάποια στοιχεία τόσο της ελληνικής σχολικής θρησκευτικής εκπαίδευσης όσο και της ελληνικής κοινωνίας, που αποτελεί το φίλτρο, από το οποίο περνά κάθε εκπαιδευτική μεταρρυθμιστική (και όχι μόνο) πολιτική. Οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, που επικρατούσαν τότε, αλλά και οι αντιλήψεις και οι προσδοκίες, που είχε η κοινωνία αναφορικά με το μάθημα των Θρησκευτικών, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο για τον χρόνο της εκδήλωσης, την ένταση και τους παράγοντες που ενεπλάκησαν στη δημόσια διαμάχη γύρω από το μάθημα των Θρησκευτικών. Οι έντονες αντιδράσεις τροφοδοτήθηκαν και από την εμπλοκή των πολιτικών και θρησκευτικών εντύπων της εποχής. Μέσω των αντιπαραθέσεων που περιγράφονται παραπάνω γίνεται κατανοητό πώς το μάθημα των Θρησκευτικών καθίσταται δημόσια υπόθεση, καθώς αποτελεί ένα πεδίο για το οποίο, ειδήμονες και μη, μπορούν να έχουν άποψη και να την εκφέρουν στη δημόσια σφαίρα. Δημιουργούνταν και δημιουργούνται εντάσεις όταν οι κρατικές εκπαιδευτικές πολιτικές απέκλιναν και αποκλίνουν από τις καθιερωμένες απόψεις που είχε και έχει το ευρύ κοινό για το μάθημα. Έτσι, επισημαίνεται αφενός η εμπλοκή των εκπαιδευτικών, των διανοουμένων και μερίδας του Τύπου όπως με τις παρελθούσες βενιζελικές προπολεμικές εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, η διάχυση των συζητήσεων αφετέρου για τις αλλαγές στο σχολείο από το πεδίο της πολιτικής σε ένα ευρύτερο πλαίσιο στοχαστικής δραστηριότητας· το αποτέλεσμα είναι η ρητορική για τη μεταρρύθμιση να παρουσιάζει υψηλή διαφοροποίηση, χωρίς όμως πάντοτε να αποκρυσταλλώνεται

παιδαγωγικά και πολιτικά.

Οι απόπειρες για την αλλαγή στο μάθημα των Θρησκευτικών στην εκπαίδευση το 1964 αναδεικνύουν γενικότερες αδυναμίες, που η ελληνική κοινωνία φαίνεται να μην μπορεί ακόμη και σήμερα να αντιμετωπίσει, την ένδεια σε διαδικασίες και μηχανισμούς διαμόρφωσης παιδαγωγικών ιδεών με στέρεη αναφορά στην ελληνική εκπαιδευτική εμπειρία· με άλλα λόγια, έως τότε οι πολιτικές ηγεσίες θα προαναγγέλλουν εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις «επί χάρτου» χωρίς ισχυρή εμπειρική βάση και θα παραγνωρίζουν επιδεικτικά τον πιο σημαντικό χώρο παραγωγής αυτών των ιδεών, το ίδιο το σχολείο και τους λειτουργούς του.

Με την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας έγιναν κατανοητοί οι λόγοι, αντίδρασης στα σχολικά Θρησκευτικά την περίοδο αυτή, αλλά και ο σημαντικός ρόλος, που διαδραμάτισε το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο, το οποίο επικρατούσε τότε. Τα σημαντικά, όμως, ερωτήματα, που προκύπτουν με την ολοκλήρωση της εργασίας είναι γιατί η θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών στον ελλαδικό χώρο χρειάζεται να δομείται αυστηρά στο πλαίσιο της μονοφωνικής θρησκευτικής κατήχησης; Τι είναι αυτό που φοβίζει την κοινωνία και το κράτος, ως επίσημο φορέα της εκπαίδευσης και δε ρίχνει το βάρος του σε μια θρησκευτική εκπαίδευση που δε φοβάται να προσεγγίζει κριτικά και αναστοχαστικά την ορθόδοξη παράδοση ή να καλλιεργεί την διαχριστιανική και διαθρησκευτική επικοινωνία. Οποιαδήποτε απόπειρα απάντησης κι αν επιχειρηθεί πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο χρόνος, που χρειάζεται η ελληνική κοινωνία για να αποδεχτεί τους μετασχηματισμούς και τις αλλαγές που έχουν σημειωθεί στην θρησκευτική εκπαίδευση. Αυτές οι αλλαγές στον συγκεκριμένο κλάδο, όπως και σε κάθε άλλον, απαιτούν χρόνο, κόπο και πολλή προσπάθεια ώστε να γίνουν αποδεκτές, να εμποτιστούν και να ριζώσουν στην ελληνική κοινωνία. Για να μην οδηγηθούν αυτές οι αλλαγές και τα μεταρρυθμιστικά εγχειρήματα που αφορούν το μάθημα των Θρησκευτικών από την παιδαγωγική των Θρησκευτικών στην Ιστορία της Εκπαίδευσης.

Πηγές

Αντιδράσεις σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 μέσα από τις στήλες των αναγνωστών του πολιτικού τύπου

Εκπαιδευτική Νομοθεσία

ΦΕΚ 182/24.10.1964, Τεύχος Α Ν.Δ. 4379 Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδύσεως. Διαθέσιμο στο <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/curricula/item.html?tab=01&code=1964-182A> (Πρόσβαση 18 Οκτωβρίου 2023).

Βασίλειος της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδύσεως (Στοιχειώδους και Μέσης Εκ. του Εθνικού Τυπογραφείου, 1964. Διαθέσιμο στο <http://elibrary.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=05-00009&tab=02> (Πρόσβαση 18 Οκτωβρίου 2023).

Σχολικά εγχειρίδια Θρησκευτικών

Γκότσης, Χ. Γ. & Γρηγοριάδης, Κ. Σ. (1965) *Η υπόσχεση και η εκπλήρωση της Βασιλείας του Θεού Παλαιά και Καινή Διαθήκη*. Διαθέσιμο στο <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/index.html?q=%CE%97+%CF%85%CF%80%CF%8C%CF%83%CF%87%CE%B5%CF%83%CE%B7+%CE%BA%CE%B1%CE%B9+%CE%B7+%CE%B5%CE%BA%CF%80%CE%BB%CE%AE%CF%81%CF%89%CF%83%CE%B7+%CF%84%CE%B7%CF%82+%CE%92%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CE%B1%CF%82+%CF%84%CE%BF%CF%85+%CE%98%CE%B5%CE%BF%CF%8D> (Πρόσβαση 18 Οκτωβρίου 2023).

Γρηγοριάδης, Κ. Σ. & Γκότσης Χ. Γ. (1965), *Η Καινούργια Δίδαχή και η Κιβωτός η διδασκαλία του Ιησού Χριστού - εκκλησιαστική ιστορία Β' Γυμνασίου*. Διαθέσιμο στο <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-17321&tab=01> (Πρόσβαση 18 Οκτωβρίου 2023).

Εφημερίδες

Το Βήμα 1964, 1965

Τα Νέα, 1965

Η Καθημερινή 1964

Εστία 1964

Αντιδράσεις σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 μέσα από τις στήλες των αναγνωστών του πολιτικού τύπου

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αθανασιάδης, Χ. (2015) *Τα αποσυρθέντα βιβλία, Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο (1966) *Συμπόσιο για την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση Νοέμβριος 1965*, (χ.τ.ε), Α.Τ.Ι.

Ανδρέου, Α., & Παπακωνσταντίνου, Γ. (1994) *Εξουσία και οργάνωση-διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη.

Αντωνίου, Χ. (2008) *Παιδαγωγοί και Παιδαγωγική στην Ελλάδα*. Αθήνα, Ελληνικά γράμματα.

Αρκάδας, Δ. (2020) *Ο Σύντροφος Ιησούς. Αριστεροί Ορθόδοξοι Χριστιανοί στην Ελλάδα του 20^{ου} Αιώνα.*, Αθήνα, manifesto.

Βούλγαρης, Γ. (2013) *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, Αθήνα, Πόλις.

Γαϊτενίδης, Γ.(2000) *Το μάθημα των Θρησκευτικών στο δημοτικό σχολείο κατά την πενηκονταετία 1932-1982*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη.

Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Ε. (2007) *Εκπαιδευτικά. Τα αυτονόητα και ανεπίτευκτα*, Αθήνα, Κέδρος.

Γκανάς, Ε. Π. (2014) Η βιβλική αφήγηση και η έκλειψή της στη νεοελληνική θεολογία και την εκκλησιαστική ζωή, *Θεολογία*, 85(2),σ. 103-122.

Close, D. (2006) *Ελλάδα 1945-2004. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία*, (μτφρ. Γ. Μερτίκας), Αθήνα, Θύραθεν.

Δημαράς, Α. (2003) Σχολική εκπαίδευση. Οι νέες μεταρρυθμίσεις, στο Παναγιωτόπουλος Β. (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 9, Αθήνα,

Ελληνικά Γράμματα. σ. 167-180.

Δοδοντσάκης, Γ. (1994) *Η Προσωπογραφία του Ε. Π. Παπανούτσου. Ο Παιδαγωγός και ο Πολιτικός της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Σύγχρονη Εκπαίδευση.

Ζαμπέτα, Ε. (2003) *Σχολείο και θρησκεία*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Ισπυρίδης, Δ. (2007) *Οι ορθόδοξοι χριστιανικοί παιδαγωγικοί προσανατολισμοί και οι περί του μαθήματος των Θρησκευτικών σύγχρονες διδακτικές προτάσεις στην Α/βάθμια εκπαίδευση*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Διαθέσιμο στο <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/31620> (Πρόσβαση 15 Αυγούστου 2023).

Καζαμιάς, Α. (1986) Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις 1957-1977. Μύθοι και πραγματικότητες, στο Καζαμιάς, Α. & Κασσωτάκης, Μ. (επιμ.) *Οι Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (Προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές)*, Πανελλήνιο Παιδαγωγικό Συνέδριο-Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης (11-13 Ιουλίου 1982), Ρέθυμνο, σ. 9-19.

Καζαμιάς, Μ. (2011) Η κατάρα του Σίσυφου στην Ελληνική Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, 1964-2000: Μια κοινωνικο-πολιτική και πολιτισμική ερμηνεία, στο Μπουζάκης Σ. (επιμ.) *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Όψεις και Απόψεις. Τόμος Β', Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, Αθήνα, Gutenberg, σ.299-320.

Καλεράντε, Ε. (2008) Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο: Η νεωτερική πρόταση της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου και τα συστήματα των κλειστών ομαδοποιήσεων σε ένα ανοιχτό σύστημα παιδείας, στο Ρήγος, Α, Σεφεριάδης Σ. & Χατζηβασιλείου Ε. (επιμ.) *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, Καστανιώτης, σ. 389-403.

Καραβασιλόγλου, Ι. (2015) *Εκπαίδευση και συντηρητικά πρότυπα στην Ελληνική κοινωνία: Η περίπτωση του πρώην Μητροπολίτη Φλωρίνης Πρεσπών και Εορδαίας Αυγουστίνου Καντιώτη*, διπλωματική εργασία, Πάτρα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Καραμούζης, Π. (2010) Θρησκευτικές νεολαίες και κοινωνικοπολιτική διεκδίκηση στη

Αντιδράσεις σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 μέσα από τις στήλες των αναγνωστών του πολιτικού τύπου

νεοελληνική κοινωνία του 20^{ου} αιώνα, στο Καραμανωλάκης, Β., Ολυμπίτου, Ε. & Ι. Παπαθανασίου (επιμ.) *Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας-Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Η Ελληνική νεολαία στον 20^ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ.117-133.

Καραφύλλης, Α. (2023) *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στο Ελληνικό κράτος*, Αθήνα, Τζιόλα.

Κατσάπης, Κ. (2013) *Το «πρόβλημα νεολαία». Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974*, Αθήνα, Απρόβλεπτες.

Κογκούλης, Ι. (1993) *Το μάθημα των Θρησκευτικών στη μέση εκπαίδευση κατά την πενηκονταετία (1932-1982): (Ιστορικοπαιδαγωγική προσέγγιση και συμβολή στην ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης)*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη.

Κογκούλης, Ι. (2017) *Ιστορία της σχολικής θρησκευτικής εκπαίδευσης στη νεότερη Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης.

Κορομπόκης, Δ. (2008) *Τεχνοκρατική ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα στον 20ο αιώνα: όρια και αντιφάσεις*. Διαθέσιμο στο <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/23918#page/1/mode/2up> (Πρόσβαση 28 Αυγούστου 2023).

Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2019) *Τι θρησκευτικά χρειάζεται η εκπαίδευση σήμερα. Μια πολυδιάστατη έρευνα σε ελληνικό περιβάλλον*, Αθήνα, Gutenberg.

Λαζανάς, Π. (2011) *Παιδεία και ιδεολογία: το ελληνικό παράδειγμα της δεκαετίας του '60*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα. Διαθέσιμο στο <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:5825&lang=en> (Πρόσβαση 18 Αυγούστου 2023).

Λαμπίρη Δημάκη, Ι. (2003) *Κοινωνική αλλαγή 1949-1974. Η κοινωνιολογική οπτική*

του ιστορικού φαινομένου, στο Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, 9, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ.181-196.

Λιάκος, Α. (2022) *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Πόλις.

Μαλαχία, Κ. & Τσιμπούκα, Β. (2004) Αντιδράσεις στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964, *Γλώσσα*, 59, σ. 53-65.

Μαριόλης, Δ. (2023) *Ο ιέραξ είναι εδώ. Επιθεωρητές και αξιολόγηση στο σχολείο της εθνοφοροσύνης (1949-1974)*, Αθήνα, ΚΨΜ.

Ματθαίου, Δ. (2012) *Συγκριτική σπουδή της εκπαίδευσης. Θεωρίες, ζητήματα, διεθνείς εκπαιδευτικές τάσεις και πολιτικές*, Αθήνα, χ.ε.

Μαυροσκούφης Δ. Κ. (2002) Χριστιανικά σωματεία και εκπαιδευτική πολιτική (1964-1999): η εξέγερση του ‘καλού νοικοκύρη’ ως στοιχείο κανονικότητας, στο Μπουζάκης Σ. (επιμ.) *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ιστορία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 121-141.

Meyanud, J. (1974) *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μπάϋρον.

Μπουζάκης, Σ. (1999). *Γεώργιος Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της Παιδείας, τόμος Β: 1933-1968*, Αθήνα, Gutenberg.

Μπουζάκης, Σ., Κουστουράκης, Γ. & Μπερδούση, Ε. (2000) Ο Εκπαιδευτικός «Δανεισμός» στην Επιχειρηματολογία των Διανοουμένων και των Πολιτικών κατά το Μεταρρυθμιστικό Επεισόδιο του 1964, στο Μπουζάκης, Σ. (επιμ.) *Ιστορικο-Συγκριτικές προσεγγίσεις-Τιμητικός τόμος Ανδρέα Μ. Καζαμιά*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 271-312.

Μπουζάκης, Σ. (2003) Παιδαγωγικά-Ιδεολογικά Ρεύματα και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση κατά τη δεκαετία του '50 και του '60, στο Χατζηδήμου, Δ., Ταρατόρη Ε. & Κουγιουρούκη, Μ. (επιμ.) *Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Εργαστήριο Διδακτικής Μεθοδολογίας, Η Εξέλιξη της Παιδαγωγικής Επιστήμης στην Ελλάδα τα*

Αντιδράσεις σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 μέσα από τις στήλες των αναγνωστών του πολιτικού τύπου

τελευταία 50 χρόνια, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Αλεξανδρούπολη, 22-24 Νοεμβρίου 2002, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, σ. 319-334.

Μπουζάκης, Σ. (2006) *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση. Τόμος Β' Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1959, 1964, 1976/77, 1985, 1997/98*, Αθήνα, Gutenberg.

Μπουζάκης, Σ. (2011) Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964-1965, στο Μπουζάκης Σ. (επιμ.) *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις. Τόμος Β' Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 223-240.

Παπαδερός, Α. (1982) Σημεία τριβής κατά την εφαρμογή εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα, στο Καζαμιάς, Α. & Κασσωτάκης, Μ. (επιμ.) *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (Προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές)*, Πανελλήνιο Παιδαγωγικό Συνέδριο-Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης (11-13 Ιουλίου 1982), Ρέθυμνο, σ. 277-283.

Παπαδημητρίου, Δ. (2008α) Εστία, στο Δρούλια, Λ. & Κουτσοπανάγου, Γ. (επιμ.) *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974*, 2, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, σ.263-264.

Παπαδημητρίου, Δ. (2008β) Η Καθημερινή, στο Δρούλια, Λ. & Κουτσοπανάγου, Γ. (επιμ.) *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974*, 2, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, σ.476-477.

Παπαμανώλης, Κ. (1989) *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (1941-1988)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Περσελής, Ε. (1994) Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 και το μάθημα των Θρησκευτικών. Προσπάθεια εισαγωγής νέας θεολογικής προσέγγισης και η περιπέτεια δύο διδακτικών εγχειριδίων του μαθήματος, στο Περσελής, Ε. (επιμ.) *Χριστιανική Αγωγή και Σύγχρονος Κόσμος. Θέματα θεωρίας και πράξης της Χριστιανικής Αγωγής*,

Αθήνα, Αρμός, σ.179-198.

Περσελής, Ε. (2000) Παιδαγωγική επιστήμη και σχολική θρησκευτική αγωγή στην Ελλάδα. Αξιολόγηση των σχέσεων και προοπτικές, στο Περσελής, Ε. (επιμ.) *Σχολική θρησκευτική αγωγή*, Αθήνα, Γρηγόρης, σ.7-15.

Περσελής, Ε. (2011) Ιστορικοί Σταθμοί της Σχολικής Θρησκευτικής Αγωγής στην Ελλάδα (1833-2010), στο Μπουζάκης, Σ. (επιμ.) *Πανόραμα ιστορίας της εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις. Τόμος Β΄ Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 939-967.

Πετρουλάκης, Ν. (2003) Η Παιδαγωγική Κίνηση στη χώρα μας τον 20^ο αιώνα, όπως την είδα και την έζησα, στο Χατζηδήμου, Δ., Ταρατόρη, Ε. & Κουγιουρούκη, Μ. (επιμ.) *Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Εργαστήριο Διδακτικής Μεθοδολογίας, Η Εξέλιξη της Παιδαγωγικής Επιστήμης στην Ελλάδα τα τελευταία 50 χρόνια, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Αλεξανδρούπολη, 22-24 Νοεμβρίου 2002*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, σ. 357-372.

Ριζάς, Σ. (2008) *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο: κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Σαπουνάς, Α. (2021) Η θρησκευτική αγωγή στο σύγχρονο ελληνικό σχολείο. Συζήτηση για τον ομολογιακό ή τον θρησκευσιολογικό χαρακτήρα του μαθήματος των Θρησκευτικών στην ελληνική Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, στο *Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Θεολόγων: Θρησκευτική Εκπαίδευση: εκπαίδευση για το μέλλον, Ζητήματα Διδακτικής των Θρησκευτικών*, 3, σ. 529-540. Διαθέσιμο στο <https://ejournals.lib.auth.gr/religions/teaching/article/view/8029> (Πρόσβαση 20 Αυγούστου 2023).

Σωμερίτης, Ρ. (2008) Το Βήμα, στο Δρούλια, Λ. & Κουτσοπανάγου, Γ. (επιμ.) *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974*, 1, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, σ. 362-363.

Τερζής, Ν. (2010) *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση:*

Αντιδράσεις σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 μέσα από τις στήλες των αναγνωστών του πολιτικού τύπου

Ιστορικοκοινωνιολογικό πλαίσιο και «μελέτες περίπτωσης», Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη.

Τζήκας, Χ. (2011) Ιστορία της Οργάνωσης και Διοίκησης της Γενικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα 1834-2000, στο Μπουζάκης Σ. (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις. Τόμος Β'. Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 709-734.

Φύλλας, Μ. (2022) Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του Ευάγγελου Παπανούτσου μέσα από τις στήλες των αναγνωστών των πολιτικών εφημερίδων στην περίοδο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964, *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση (ΕλΘΕ) Greek Journal of Religious Education (GjRE) 5(1)*, σ. 118-136. DOI: <https://doi.org/10.30457/050120226> (Πρόσβαση 15 Σεπτεμβρίου 2023).

Φωτεινός, Δ. (2013) *Ιστορία των αναλυτικών προγραμμάτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (1950-1980). Μεταξύ ιδεολογικοπολιτικής ρύθμισης και παιδαγωγικής μεταρρύθμισης*, Αθήνα, Gutenberg.

Χαραλάμπους, Δ. (1990) *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950-1974)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ. Διαθέσιμο στο <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/1471#page/1/mode/2up> (Πρόσβαση 15 Σεπτεμβρίου 2023).

Wahl-Jorgensen, K. (2007) *Newsroom culture, letters to the editor, and democracy*, Cresskill, NJ, Hampton Press.